

नेपालमा कृषि क्षेत्रको विकासमा वित्तीय
सेवाको अवस्था, सम्भावना र चुनौती

राष्ट्रिय गोष्ठी

८-९ पुस, २०६८

नेपाल राष्ट्र बैंक
काठमाडौं, नेपाल

नेपालमा कृषि क्षेत्रको विकासमा वित्तीय
सेवाको अवस्था, सम्भावना र चुनौती

राष्ट्रिय गोष्ठी

द-९ पुस, २०६८

प्रतिवेदन

सम्पादन-प्रकाशन

नेपाल राष्ट्र बैंक

गभर्नरको कार्यालय

जनसम्पर्क महाशाखा

वालुवाटार, काठमाडौं

पोष्ट बक्स नं. : ७३

फोन नं. : ४४११२५० एक्सटेन्सन ३६६, ३६९

email : prd@nrb.org.np

web : www.nrb.org.np

विषय सूची

भाग एक : गोष्ठीको सम्बन्धमा

१.	पृष्ठभूमि	१
२.	गोष्ठीको उद्देश्य	२
३.	स्रोत व्यक्तिहरू	२
४.	सहभागी तथा प्रतिनिधि	२
५.	गोष्ठी सञ्चालनको स्वरूप	२

भाग दुई : मन्तव्यको सारांश

१.	सम्माननीय प्रधानमन्त्री डा. बाबुराम भट्टराईको मन्तव्यको सार	३
२.	माननीय कृषि तथा सहकारी मन्त्री नन्दनकुमार दत्तको मन्तव्यको सार	३
३.	माननीय अर्थमन्त्री वर्षमान पुनको मन्तव्यको सार	३
४.	गभर्नर डा. युवराज खतिवडाले दिनुभएको शुभारम्भ मन्तव्यको सार	४
५.	डेपुटी गभर्नर गोपालप्रसाद काफ्लेले दिनुभएको धन्यवाद ज्ञापन मन्तव्यको सार	४

भाग तीन : कार्यपत्रहरूको सारांश

१.	नेपालमा कृषि व्यवसाय प्रवर्द्धन तथा बजार विकासको अवस्था : सम्भावना र चुनौतीहरू	कमलराज गौतम	५
२.	नेपालमा कृषि कर्जाको अवस्था	डा. मीनबहादुर श्रेष्ठ	७
३.	कृषि क्षेत्रको विकासमा सहकारी संस्थाहरूको भूमिका : अवसर तथा चुनौतीहरू	खेमबहादुर पाठक	९
४.	नेपालमा कृषि बीमाको अवस्था, सम्भावना र चुनौती	डा. फत्तबहादुर के.सी.	१२
५.	नेपालमा कृषि कर्जा सुरक्षण व्यवस्था : विद्यमान अवस्था, चुनौती, अवसर तथा भावी रणनीति	भाष्करमणि ज्ञवाली	१५
६.	कृषि सम्बन्धी लगानी, अनुदान, ऋण, मल, वीडु आपूर्ति र बजार विस्तार सेवा	डा. देवेन्द्र गौचन	१७
७.	कृषि क्षेत्रको विकासमा लघुवित्तको भूमिका : वर्तमान अवस्था, सम्भावना र चुनौतीहरू	जलनकुमार शर्मा	१९

भाग चार : सम्बोधन र कार्यपत्रहरूको पूर्ण अंश

(क)	विशिष्ट व्यक्तिहरूबाट भएको सम्बोधन	२१
१.	सम्माननीय प्रधानमन्त्री डा. बाबुराम भट्टराईको उद्घाटन मन्तव्य	२१
२.	माननीय कृषि तथा सहकारी मन्त्री नन्दनकुमार दत्तको मन्तव्य	२४
३.	माननीय अर्थमन्त्री वर्षमान पुनको मन्तव्य	२७
(ख)	गोष्ठीमा प्रस्तुत कार्यपत्रहरू	२९
१.	नेपालमा कृषि व्यवसाय प्रवर्द्धन तथा बजार विकासको अवस्था : सम्भावना र चुनौतीहरू	कमलराज गौतम २९
२.	नेपालमा कृषि कर्जाको अवस्था	डा. मीनबहादुर श्रेष्ठ ३८
३.	कृषि क्षेत्रको विकासमा सहकारी संस्थाहरूको भूमिका : अवसर तथा चुनौतीहरू	खेमबहादुर पाठक ४३
४.	नेपालमा कृषि बीमाको अवस्था, सम्भावना र चुनौतीहरू	प्रा.डा. फत्तबहादुर के.सी. ५५
५.	नेपालमा कृषि कर्जा सुरक्षण व्यवस्था : विद्यमान अवस्था, चुनौती, अवसर तथा भावी रणनीति	भाष्करमणि ज्ञवाली ६२
६.	कृषि सम्बन्धी लगानी, अनुदान, ऋण, मल, बीउ, आपूर्ति र बजार विस्तार सेवा	डा. देवेन्द्र गौचन ६६
७.	कृषि क्षेत्रको विकासमा लघुवित्तको भूमिका : वर्तमान अवस्था, सम्भावना र चुनौतीहरू	जलनकुमार शर्मा ७४

भाग पाँच : गोष्ठीका सुझाव तथा निष्कर्ष

(क)	विभिन्न निकायहरूसँग सम्बन्धित सुझावहरू	८०
१.	नेपाल सरकारसँग सम्बन्धित सुझाव	८०
२.	निजी क्षेत्रसँग सम्बन्धित सुझाव	८२
३.	सहकारी क्षेत्रसँग सम्बन्धित सुझाव	८२
४.	गैरसरकारी क्षेत्र/नागरिक समाजसँग सम्बन्धित सुझाव	८२
५.	विकास साभेदारसँग सम्बन्धित सुझाव	८२
६.	नेपाल राष्ट्र बैंकसँग सम्बन्धित सुझाव	८३
७.	बीमा समिति र निक्षेप बीमा तथा कर्जा सुरक्षण निगमसँग सम्बन्धित सुझाव	८३

(ख)	विभिन्न क्षेत्रसँग सम्बन्धित सुभावहरू	८४
१.	कृषि व्यवसायसँग सम्बन्धित सुभाव	८४
२.	कृषि बीमासँग सम्बन्धित सुभाव	८८
३.	कृषि उत्पादनसँग सम्बन्धित सुभाव	९०
४.	कृषि एवम् लघु वित्तसँग सम्बन्धित सुभाव	९१
(ग)	निष्कर्ष	९३

अनुसूची

१.	कार्यक्रमको रूपरेखा	९६
२.	प्रमुख अतिथि, अतिथि तथा विशिष्ट सहभागीहरू	९८
३.	सहभागी संस्थाहरू	९९
४.	गोष्ठी व्यवस्थापन समिति	१००
५.	गोष्ठी व्यवस्थापन सचिवालय	१००

भाग एक : गोष्ठीको सम्बन्धमा

१. पृष्ठभूमि

नेपालको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको योगदान एक तिहाइभन्दा बढी रहेको छ भने देशमा क्रियाशील श्रमशक्ति मध्ये करिब दुई तिहाइ कृषि क्षेत्रमा संलग्न छन् । यद्यपि कृषि क्षेत्रको वृद्धिदर एवम् उत्पादकत्व भने तुलनात्मक रूपमा न्यून रहेको छ । जग्गाको खण्डीकरण, जोतको सानो आकार, न्यूनतम आवश्यक पूर्वाधारको कमी, मौसममा निर्भर खेती प्रणाली, कृषि अनुसन्धान एवम् प्राविधिक विकासको सुस्तता र पर्याप्त वित्तीय सेवाको अभाव कृषि क्षेत्रको उत्पादकत्व नबढ्नुका प्रमुख कारकका रूपमा देखिएका छन् । एकातिर देशको आर्थिक वृद्धि तथा समग्र विकास कृषि क्षेत्रको उत्पादकत्वमा निर्भर रहेको छ भने अर्कोतिर कृषि क्षेत्रको तुलनात्मक लाभ र प्रतिस्पर्धी क्षमताको सम्भाव्यता पनि उच्च रहेको छ । मूल्य स्थिरता कायम गर्न, आयात प्रतिस्थापन गरी पैठारी घटाउन, निर्यात प्रवर्द्धन गर्न, आपूर्ति प्रणालीलाई चुस्तदुरुस्त राख्न तथा औद्योगिकीकरणको जग सबल तुल्याउन पनि कृषिको अहम् भूमिका रहेको छ । यी समग्र तथ्यलाई विश्लेषण गरी समष्टिगत आर्थिक नीति र विगतका योजनामा कृषिलाई उच्च प्राथमिकतामा राखिए तापनि कार्यान्वयन पक्ष प्रभावकारी हुन नसक्दा अपेक्षित परिणाम हासिल गर्न सकेको देखिँदैन । नेपालमा प्रशस्त अवसर सहितको कृषि क्षेत्र उपलब्ध रहे पनि कृषि क्षेत्रको वित्तीय सेवामा पहुँच भने ज्यादै न्यून रहेको छ । कृषि क्षेत्रतर्फ प्रवाहित कर्जाको एकीकृत आधिकारिक तथ्याङ्क पाउन मुस्किल छ भने प्राप्त तथ्याङ्कले यस क्षेत्रमा बैकिङ प्रणालीबाट प्रवाहित कुल कर्जाको करिब ३ प्रतिशतभन्दा कम मात्र प्रवाह भएको देखाउँछ ।

वाणिज्य बैकहरूबाट वितरित कुल कर्जामा कृषि क्षेत्रतर्फ प्रवाहित कर्जा आर्थिक वर्ष २०६३/६४ मा ५.६ प्रतिशत रहेकोमा आर्थिक वर्ष २०६७/६८ मा यो २.४ प्रतिशतमा झरेको छ । एकातिर सानो तथा मझौला आकारमा प्रवाह हुने कृषि कर्जामा बैकहरूको चासो कम हुने गरेको छ भने अर्कोतिर कृषिमा निहित जोखिम न्यूनीकरणको लागि बाली तथा पशुधनको बीमा/सुरक्षण प्रभावकारी हुनसकेको देखिँदैन । यसरी कृषिमा व्यावसायीकरण नभएकोले कृषि वित्तको माग बढ्न नसक्ने हुँदा यस क्षेत्रमा कर्जा प्रवाहको न्यूनता रहेको मान्न सकिन्छ । अन्य क्षेत्रको तुलनामा कृषि कर्जामा ब्याजदर उच्च भएको जनगुनासो रहेको छ । यसै परिप्रेक्ष्यमा, नेपालको वित्तीय सेवामा कृषि क्षेत्रको न्यून पहुँचका कारण र त्यसको समाधानका उपायहरू पहिल्याउन एउटा राष्ट्रिय बहसको आवश्यकता महसुस गरिएको थियो । उपलब्ध वित्तीय सेवामा नेपाली कृषि क्षेत्रको पहुँच अभिवृद्धि गर्न अति आवश्यक रहेको वर्तमान स्थितिमा कृषि क्षेत्रका साथै ग्रामीण विकासमा योगदान पुग्ने गरी कृषि कर्जा अभिवृद्धि गर्न के कस्ता उपायहरू अपनाउनु पर्छ भन्ने विषयमा सरोकारवालाहरूसँग छलफल गर्न २०६८ पुस ८ र ९ गते दुई दिने राष्ट्रिय गोष्ठी आयोजना गरिएको हो । नेपाल राष्ट्र बैकले आयोजना गरेको यो गोष्ठीमा कृषि क्षेत्रसँग सरोकार राख्ने प्रायः जसो निकायको सक्रिय सहभागिता रहेको र गोष्ठीबाट प्राप्त सुझाव कृषि वित्तलाई सशक्त तुल्याउन उपयोगी हुने विश्वास लिइएको छ ।

२. गोष्ठीको उद्देश्य

कृषि क्षेत्रको समग्र विकासका लागि महत्वपूर्ण मानिएको कृषि वित्तलाई आगामी दिनहरूमा प्रभावकारी तवरले बढाउँदै लैजाने मूल उद्देश्य रहेको यस गोष्ठीका बुँदागत उद्देश्यहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

- वित्तीय सेवामा कृषि क्षेत्रको पहुँचको वर्तमान अवस्थाको समीक्षा गर्ने ।
- नेपालको कृषि क्षेत्रको समग्र विकासका लागि कृषि वित्तको माग अभिवृद्धि तथा सोको आपूर्तिको प्रमुख चुनौती र यसका सम्भावनाहरूका बारेमा सरोकारवाला पक्षहरू बीच छलफल गर्ने ।
- कृषि क्षेत्रमा सम्भाव्य लगानीलाई आकर्षक, दिगो, सुलभ र सुरक्षित बनाउने उपायहरूको खोजी गर्ने ।
- नेपालको वित्तीय सेवामा कृषि क्षेत्रको पहुँच अभिवृद्धि गर्न कृषि वित्तको माग सिर्जना र आपूर्ति व्यवस्थापनका सम्भाव्य उपाय र उपकरणहरूको खोजी गर्ने ।
- कृषि क्षेत्रको अग्र-पृष्ठ सम्बन्धको विश्लेषण गरी नीतिगत सुझाव तयार गरी नयाँ नीति निर्माण एवम् विद्यमान नीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा सहयोग पुऱ्याउने ।

३. स्रोत व्यक्तिहरू

यस गोष्ठीमा विभिन्न क्षेत्रका विशिष्ट महानुभावहरूले स्रोत व्यक्तिको रूपमा कार्यपत्र पेश गर्नु भएको थियो । संविधान सभाका सभासद, राष्ट्रिय योजना आयोगका पदाधिकारी, केन्द्रीय बैंकका उच्च अधिकारी, बैंक तथा वित्तीय संस्थाका प्रमुख/विज्ञहरू, सरकारी निकायका पूर्व उच्च अधिकारी, विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाका विशेषज्ञ र कृषिसँग सम्बन्धित सरोकारवाला निकायका विशेषज्ञहरू गोष्ठीका स्रोत व्यक्ति रहनु भएको थियो । (गोष्ठीको कार्यक्रमको रूपरेखा, स्रोत व्यक्ति एवम् कार्यपत्र सत्रका अध्यक्षहरूको विवरण अनुसूची १ मा समावेश गरिएको छ ।)

४. सहभागी तथा प्रतिनिधि

कृषिसँग सम्बन्धित सरकारी निकायका उच्च अधिकारीहरू, कृषि सम्बन्धी नीति निर्माण तथा कार्यान्वयन तहमा संलग्न विशिष्ट व्यक्तिहरू, नेपालस्थित विदेशी विकास नियोगका उच्च अधिकारी/प्रतिनिधिहरू सहित करिब १०० जनाको गोष्ठीमा सहभागिता रहेको थियो । गोष्ठीका सहभागीहरू र प्रतिनिधिहरूको व्यक्तिगत र संस्थागत विवरण अनुसूची २ र ३ मा संलग्न छ ।

५. गोष्ठी सञ्चालनको स्वरूप

स्रोत व्यक्तिले कार्यपत्र प्रस्तुत गरेपछि किटान गरिएका टिप्पणीकारले कार्यपत्रमाथि समीक्षा गर्ने मोडालिटी यस गोष्ठीमा नअँगालेर एकैपटक छलफल खुला (Floor Open) गरी सहभागीहरूको राय, सुझाव र प्रतिक्रिया लिने ढाँचा अँगालिएको थियो । सहभागी व्यक्तित्वहरू आफ्नो क्षेत्रका विज्ञ, अनुभवी र लब्ध प्रतिष्ठित महानुभावहरू हुनुहुन्थ्यो । त्यसैले कार्यपत्रले उठाएका विविध विषय तथा सहभागीहरूबाट प्राप्त सुझाव, टिप्पणी र रायलाई समेत संश्लेषण गरी अध्यक्षता गर्ने व्यक्तित्वको धारणा सहित छलफल सत्र समापन गर्ने विधि गोष्ठीमा अँगालिएको थियो ।

भाग दुई : मन्तव्यको सारांश

१ सम्माननीय प्रधानमन्त्री डा. बाबुराम भट्टराईको मन्तव्यको सार

गोष्ठीको उद्घाटन सत्रलाई सम्बोधन गर्दै सम्माननीय प्रधानमन्त्री डा. बाबुराम भट्टराईले दुई तिहाइभन्दा बढी जनता प्रत्यक्ष संलग्न रहेको र मुलुकको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा एक तिहाइभन्दा बढी योगदान पुऱ्याइरहेको कृषि क्षेत्रको विकास सरकारको उच्च प्राथमिकतामा रहेको बताउनुभयो । कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको तुलनामा कृषि क्षेत्रमा आश्रित जनता ज्यादै धेरै रहेको चर्चा गर्दै उहाँले यस क्षेत्रमा उत्पादकत्व न्यून हुनुको प्रमुख कारण कृषि क्षेत्रमा वित्तीय सेवा न्यून रहेको, बैकिङ्ग सेवा मूलतः सहर केन्द्रित भएको, मौद्रिक तथा वित्तीय नीतिको प्राथमिकतामा कृषि क्षेत्र पन नसकेको भनी सङ्केत गर्नुभयो । एकातिर ग्रामीण कृषक आफूले लिएको ऋण तिर्न तत्पर रहेका तर, वित्तीय सेवा उनीहरूको पहुँचसम्म पुग्न नसकेको अवस्था छ भने अर्कातिर नाफाखोरी प्रवृत्तिमा केन्द्रित रहने सहरी क्षेत्रका ग्राहकहरूलाई वित्तीय क्षेत्रले साधन प्रवाह गर्दा अहिले वित्तीय क्षेत्रमा सङ्कट आएको धारणा राख्दै डा. भट्टराईले यो प्रवृत्तिलाई सच्च्याई उत्पादनशील क्षेत्रमा लगानी गर्न बैकरहरूसँग आग्रह गर्नुभयो । कुनै पनि बैक ढुवैमा बैकरको चाहिँ पैसा मात्र ढुब्छ तर कृषकको बालीनाली ढुवैमा उनीहरूको त जहाज नै ढुब्ने भएकाले कृषि पेशालाई सुरक्षित बनाउन बीमा विस्तारका सम्बन्धमा गोष्ठीमा छलफल हुने विश्वास व्यक्त गर्दै उहाँले उत्पादक र उपभोक्ताको दूरी कम गर्दै विचौलिया प्रवृत्ति न्यूनीकरण गरी वास्तविक कृषकले सही मूल्य पाउने संयन्त्र बनाउन आग्रह गर्नुभयो । कृषिको व्यावसायीकरण भएमा तमाम युवालाई आकर्षित गर्न सकिने चर्चा गर्दै डा. भट्टराईले भूस्वामित्व पुनरावलोकन गर्न ढिला भइसकेको धारणा व्यक्त गर्नुभयो । कृषि उत्पादनको भण्डारण, मासुजन्य पदार्थ, फलफूल लगायत तुलनात्मक लाभका क्षेत्र पहिचान गरी ग्रामीण क्षेत्रमा लगानी गर्नमा रहेका अप्ठ्याराका सम्बन्धमा सुभाब दिन आग्रह गर्दै यदि यसो नभएमा वाध्यात्मक लगानी नीति ल्याउन पछि नपर्ने दृढता समेत उहाँले व्यक्त गर्नुभयो । आर्थिक समृद्धिको महाअभियानमा कृषिको व्यावसायीकरण र यसका लागि वित्तीय सेवाको पहुँचको अपरिहार्यतामा पनि उहाँले जोड दिनुभयो ।

२ माननीय कृषि तथा सहकारी मन्त्री नन्दनकुमार दत्तको मन्तव्यको सार

गोष्ठीलाई सम्बोधन गर्दै माननीय कृषिमन्त्री नन्दनकुमार दत्तले खाद्य सुरक्षा अहिलेको विश्वव्यापी मुद्दाका रूपमा उठिरहेको चर्चा गर्दै कृषि क्षेत्रमा उत्पादन मैत्री योजनाको आवश्यकता औल्याउनुभयो । डेढ दशक अघिसम्म खाद्यान्न निर्यात गर्ने मुलुक अहिले वर्षेनी दुई लाख मेट्रिक टन आयात गर्ने स्थितिमा पुगेको तथ्य प्रस्तुत गर्दै ग्रामीण बालबालिकाले कुपोषणको समस्या भोगिरहनु मुलुकका लागि दुःखदायी स्थिति रहेको चर्चा गर्नुभयो । नेपालको भूमि उर्वर रहेकाले कृषि क्षेत्रबाट द्रुत लाभ लिन सकिने हुँदा यस क्षेत्रमा लगानी गर्न वित्तीय क्षेत्रलाई आग्रह गर्दै अब कुरा नभई काम गर्ने बेला आएको विचार व्यक्त गर्नुभयो ।

३ माननीय अर्थमन्त्री वर्षमान पुनको मन्तव्यको सार

गोष्ठीमा मन्तव्य व्यक्त गर्दै माननीय अर्थमन्त्री वर्षमान पुनले वाणिज्य बैकद्वारा वित्तीय सेवाको मागका सम्बन्धमा बजारको अध्ययन गर्नुपर्ने धारणा राख्नुभयो । प्रतिबद्धताले मात्र केही

नहुने भन्दै अर्थमन्त्री पुनले कृषि क्षेत्रको विकासका लागि योजना, नीति तथा मार्गदर्शन बनिसकेका र सरकारका तर्फबाट आवश्यक सहूलियत दिइसकिएको हुँदा अब सम्बन्धित निकायहरू कार्यान्वयनमा जानुपर्ने धारणा राख्दै गोष्ठीले त्यसतर्फ महत्वपूर्ण सुझाव दिने विश्वास व्यक्त गर्नुभयो ।

४ **गभर्नर डा. युवराज खतिवडाले दिनुभएको शुभारम्भ मन्तव्यको सार**

गोष्ठीमा उपस्थित विशिष्ट महानुभावहरूलाई स्वागत एवम् विषय प्रवेश गर्दै गभर्नर डा.युवराज खतिवडाले नेपालको आर्थिक क्षेत्र र विशेष गरी कृषि क्षेत्रसँग सम्बन्धित विषयका साथै अघिल्लो दिनको प्राविधिक सत्रमा गोष्ठीसँग सम्बन्धित विषयमा उठाइएका विभिन्न पक्षहरूमा संक्षिप्त रूपमा प्रकाश पार्नुभएको थियो । उहाँले नेपालको कृषि विकासका लागि भू-उपयोग नीतिबाट नै सुरु गर्नुपर्ने आवश्यकता औल्याउँदै मल-बीउको प्रयोग, कृषि उपजको समर्थन मूल्य, भारतीय उपजसँगको प्रतिस्पर्धा, वित्तीय सेवाको माग र आपूर्ति, प्रविधि र तालिम जस्ता विषयमा सुधारको आवश्यकता औल्याउनु भयो । साथै, उहाँले उत्पादक र उपभोक्ता दूरीको न्यूनीकरण तथा कृषि उपज भण्डारण व्यवस्थाको आवश्यकता औल्याउँदै यी क्षेत्रको सुधार एवम् विकासका लागि वित्तीय सेवाको विस्तार अपरिहार्य भएकाले सो क्षेत्रका सरोकारवालासँग बृहत् छलफल गरी कार्यान्वयनयोग्य सुझाव तथा निष्कर्ष निकाल्ने उद्देश्यले गोष्ठी आयोजना गरिएको जानकारी दिनु भएको थियो ।

५ **डेपुटी गभर्नर गोपालप्रसाद काफ्लेले दिनुभएको धन्यवाद ज्ञापन मन्तव्यको सार**

उद्घाटन सत्रको अन्त्यमा सम्पूर्ण उपस्थित विशिष्ट महानुभावहरूलाई धन्यवाद मन्तव्य व्यक्त गर्दै डेपुटी गभर्नर गोपालप्रसाद काफ्लेले स्थापना कालदेखि नै मुलुकको आर्थिक विकासमा नेपाल राष्ट्र बैंकले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दै आएको तथ्यमाथि प्रकाश पार्नुभयो । साथै, वित्तीय क्षेत्रमा निजी क्षेत्रको समेत सघन उपस्थिति भइसकेको सन्दर्भमा कृषि क्षेत्रमा कसरी लगानी बढाउन सकिन्छ, भन्ने सन्दर्भमा नेपाल राष्ट्र बैंक सचेत रहेको उल्लेख गर्नुभयो ।

भाग तीन : कार्यपत्रहरूको सारांश

१. नेपालमा कृषि व्यवसाय प्रवर्द्धन तथा बजार विकासको अवस्था : सम्भावना र चुनौतीहरू*

– कमलराज गौतम

वर्तमान अवस्थामा देशमा कृषि क्षेत्रको विकास Agriculture Perspective Plan (APP) मा निर्भर गर्दछ। APP ले प्रविधि, सिँचाइ, बीउ, मल, कृषि सडक, बजारीकरण, कृषकको आफ्नै भूमि जस्ता विविध पक्षलाई समेटेको छ। साथै, कृषिको व्यावसायीकरण, विविधीकरणमा पनि यसले प्रकाश पारेको छ।

नेपालमा National Agriculture Policy 2004, Irrigation Policy, Agriculture Perspective Plan, 1995-2015 लगायत १० वटा विभिन्न नीतिहरू, Food Act 2023, Feed Act 2033, National Co-operative Development Board Act, 2049 लगायत १८ वटा कृषि सम्बन्धी Acts, Regulations and Orders तथा Policy Frame works कार्यान्वयनमा छन्।

यस्तै National Agriculture Policy, 2004 मा व्यावसायिक र प्रतिस्पर्धी कृषि विकासको लागि किसानहरूको जीवनस्तरमा सुधार ल्याउने Vision रहेको छ। क्षेत्रीय र विश्व बजारसँग प्रतिस्पर्धा गर्न सक्ने व्यावसायिक कृषिको विकास गर्ने, प्राकृतिक स्रोत, वातावरण र Bio-diversity को सुरक्षा हुने गरी कृषिको विकासमा यी क्षेत्रको प्रयोग गर्ने जस्ता उद्देश्यहरू हाम्रो नीतिगत व्यवस्थामा रहेका छन्। यी नीतिले कृषि व्यवसायको प्रवर्द्धन गर्नको लागि उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि गर्ने, खाद्यान्न अभाव भएका जिल्लामा बजार मूल्यमा खाद्यान्न पुऱ्याउने, कृषि वस्तुको बीमा गर्ने नीति ल्याउने, अर्ग्यानिक खेतीलाई प्रोत्साहन गर्ने, कृषि बजारको प्रवर्द्धन गर्ने कुरामा जोड दिएको छ। यस्तै कृषि सम्बन्धी अन्य नीति नियम कानूनहरूमा पनि यस क्षेत्रको विकासमा जोड दिएको पाइन्छ।

नेपालमा वर्तमान समयमा विभिन्न २६ वटा एजेन्सीहरू कृषि व्यवसायमा संलग्न छन्। जस्तै – पशु व्यवसाय सम्बन्धी एजेन्सी, फलफूल प्रशोधन उद्योग, खाद्य प्रशोधन उद्योग, डेरी उद्योग, मसला उद्योग, चिनी उद्योग, चिया तथा कफी उद्योग, प्रशोधित मासु उद्योग, दाना उद्योग, पशु सेवा कार्यालय, प्लान्ट क्वारेन्टाइन प्रयोगशाला, खाद्य गुणस्तर नियन्त्रण प्रयोगशाला, कृषि सहकारी, कृषि अनुसन्धान परिषद् आदि।

Public Sector, Private Sector, Local Government, NGO हरू कृषि व्यवसायको वृद्धि तथा बजार विकासमा प्रत्यक्ष रूपमा संलग्न छन्।

* यस सत्रको अध्यक्षता नेपाल सरकार, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालयका सचिव नाथुप्रसाद चौधरीले गर्नु भएको थियो भने नेपाल सरकार कृषि विभागका कार्यक्रम निर्देशक कमलराज गौतमले कार्यपत्र प्रस्तुत गर्नुभएको थियो।

यस्तै नेपालमा कृषि बजारको विकास र विस्तारका लागि संस्थागत रूपमा सन् 1972 मा Department of Food and Agriculture Marketing Service, सन् 1992 मा Market Development Division, सन् 2000 मा Market Development Directorate, सन् 2004 मा Agri-business Promotion and Market Development Directorate को स्थापना भएको थियो ।

हालको कृषि व्यवसाय प्रवर्द्धन र बजार व्यवस्था :

कृषि व्यवसाय प्रवर्द्धन र बजार व्यवस्था अन्तर्गत कृषि व्यवसाय र कृषिमा आधारित उद्योगहरूको विकास, व्यवस्थित बजारको विकासबाट उपभोक्ताहरू माझ कृषि उपजको पहुँच पुऱ्याउने, सहकारी र व्यक्तिगत क्षेत्रको माध्यमबाट कृषिको आन्तरिक र बाह्य (निर्यात) बजारको प्रवर्द्धन गर्ने जस्ता कार्यहरू पर्दछन् । कृषि व्यवसाय प्रवर्द्धनको लागि आन्तरिक तथा बाह्य बजारका सहयोगी, उद्योग र वस्तु विकास, अर्ग्यानिक प्रमाणीकरण, निर्यात प्रमाणीकरण जस्ता तत्वहरूले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेका हुन्छन् । यस्तै कृषि बजार विकासको लागि Moneylanders र Traders, हाट बजार, संकलन केन्द्र, थोक बजार, सहकारी बजारको पनि व्यवस्था र विकास हुनुपर्ने हुन्छ । नेपालमा हाल १२७४ वटा कृषि बजार छन् । त्यसमध्ये ८८९ वटा हाट बजार, २३३ वटा संकलन केन्द्र, १४६ वटा खुद्रा बजार, १६ वटा थोक बजार स्थल रहेका छन् । नेपालमा निजी क्षेत्रले पनि कृषि क्षेत्रमा ठूलो रकम लगानी गरेर यसको विकासमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दै आइरहेको छ ।

कृषि व्यवसाय प्रवर्द्धन र बजार विकासको लागि नेपालको परिप्रेक्ष्यमा सौहार्दपूर्ण लगानी र बजार नीतिको व्यवस्था, बजार सर्भे, राष्ट्रिय कृषि नीति, कृषि शिक्षाको विकास, व्यवस्थित र नियमित बजारको व्यवस्था, बजार सूचनाको प्रवाह, सुपरिवेक्षण र अनुगमनको व्यवस्था, सरकारको भूमिका जस्ता विषयहरू आवश्यक पर्दछन् । यसका लागि स्थानीय र Global Scenario मा विचार पुऱ्याउनुपर्छ । छोटो तथा लामो अवधिको योजना बनाउनुपर्छ, दिशानिर्देश गर्नुपर्छ र कमी कमजोरीलाई सच्याउने र अद्यावधिक गर्नु आवश्यक हुन्छ ।

२. नेपालमा कृषि कर्जाको अवस्था*

– डा. मीनबहादुर श्रेष्ठ

नेपालको करिब ७४% जनता कृषि पेशामा निर्भर छन् भने कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा यसले एकतिहाइ भाग ओगटेको छ र निर्यातको क्षेत्रमा यसले ठूलो टेवा पुऱ्याउन सक्ने सम्भावना पनि त्यत्तिकै छ । नेपालजस्तो विकासोन्मुख, कृषि प्रधान मुलुकमा कृषिको स्थान निकै महत्वपूर्ण भएकाले हालसम्म सञ्चालन भएका हरेक पञ्चवर्षीय तथा त्रिवर्षीय योजनाहरूमा निश्चित प्रतिशत रकम छुट्याउँदै आइरहेको पाइन्छ । उदाहरणका लागि प्रथम पञ्चवर्षीय योजनामा कुल रकममध्ये ३.२% कृषि क्षेत्रमा छुट्याइएको थियो । यसको अंश बढ्दै गएर छैटौँ योजनामा २८% सम्म पुगेको थियो । त्यसपछिका योजनाहरूमा यस्तो अंश क्रमशः घट्दै गई चालू योजनामा ६.८% मा सीमित हुन पुगेको पाइन्छ ।

यस्तै वार्षिक बजेट अन्तर्गत पनि आ.व. २०३४/३५ मा कृषि क्षेत्रको लागि ७.३३% बजेट छुट्याइएकोमा यसमा कहिले घट्ने र कहिले बढ्ने हुँदै आ.व. २०६८/६९ मा भने कुल बजेटको ३.२३% मात्र कृषिको लागि छुट्याइएको पाइन्छ ।

नेपालमा कृषि कर्जाको भूमिका :

- अर्थतन्त्रमा हुने समग्र लगानीको मात्रा बढाउँदछ ।
- कृषिमा नयाँ नयाँ प्रविधिको प्रयोगबाट उत्पादकत्व बढाउन सहयोग पुग्दछ ।
- उत्पादनको मात्रा तथा गुणस्तर अभिवृद्धि हुनाका साथै कृषिसँग सम्बन्धित उद्योगहरूको विकासमा टेवा पुऱ्याउँछ ।
- रोजगारीको सिर्जना हुन्छ ।
- कृषिको व्यावसायीकरण र यान्त्रिकीकरणमा टेवा पुऱ्याउँछ ।

कृषि कर्जासँग सम्बन्धित विगतका मुख्य मुख्य कार्यक्रमहरू :

- साना किसान विकास आयोजना (२०३१/३२ – ०६३/६४)
- प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्र कर्जा कार्यक्रम (२०३३–२०३४)
- ग्रामीण महिलाको लागि उत्पादनशील कर्जा कार्यक्रम (२०४५–२०५४)
- उत्पादनशील कर्जा कार्यक्रम (२०४७)
- महिलाको लागि लघु कर्जा कार्यक्रम (२०५०–२०५९)
- पश्चिमी तराई गरिबी निवारण आयोजना (२०५४–२०६१)

* यस सत्रको अध्यक्षता राष्ट्रिय योजना आयोगका माननीय उपाध्यक्ष दीपेन्द्रबहादुर क्षेत्रीले गर्नुभएको थियो भने नेपाल राष्ट्र बैंकका कार्यकारी निर्देशक डा. मीनबहादुर श्रेष्ठले कार्यपत्र प्रस्तुत गर्नु भएको थियो ।

- तेस्रो पशु विकास आयोजना (२०५३-२०६०)
- सामुदायिक भूमिगत सिँचाइ आयोजना (२०५६-२०६३)
- अन्य कार्यक्रमहरू; गरीबसँग बैकिङ, गरीबसँग विश्वेश्वर कार्यक्रम आदि ।

कृषि कर्जासँग सम्बन्धित हाल सञ्चालनमा रहेका कार्यक्रमहरू :

- उत्पादनशील क्षेत्र कर्जा कार्यक्रम (२०४७)
- ग्रामीण स्वावलम्बन कोष (२०४७)
- ग्रामीण विकास बैकहरू (२०४९)
- विपन्न वर्ग कर्जा कार्यक्रम (२०४८/४९)

कृषि क्षेत्रमा बैकहरूबाट प्रवाह भएको कर्जाको अवस्था :

आ.व. २०३९/४० सालमा यस क्षेत्रमा बैकहरूले १५.९% कर्जा प्रवाह गरेकामा आ.व. २०६७/६८ मा आएर यस्तो कर्जा २.७% मा सीमित हुन पुगेको छ । आ.व. २०६७/६८ को तथ्याङ्क अनुसार क्षेत्रगत रूपमा बैकहरूले सबभन्दा बढी उत्पादन क्षेत्रमा २१.९% कर्जा लगानी गरेका छन् भने कृषिमा केवल २.७% मात्र कर्जा लगानी गरेका छन् । जब कि छिमेकी मुलुक भारतमा सन् २००८-२००९ को तथ्याङ्क केलाउँदा Agri.Bank Credit to Agri. GDP को अंश ४७% रहेको पाइन्छ ।

कृषि कर्जा विस्तारमा देखिएका समस्याहरू :

- गैर कृषि क्षेत्रबाट उच्च मुनाफा आर्जन हुनु ।
- कृषि कर्जाको रकम सानो हुने र लागत उच्च हुनु ।
- पर्याप्त धितोको अभावका साथै व्यावसायीकरण नहुनु
- बाली, पशुपंक्षी र मत्स्य बीमा प्रभावकारी नहुनु ।
- कृषि क्षेत्रमा लगानी गर्नुपर्ने कर्जा बाध्यात्मक नहुनु ।

नेपालमा कृषि कर्जा विस्तारका सम्भावनाहरू :-

- बैकहरूबाटै Portfolio विविधीकरण गर्न सक्ने सम्भावना भएको ।
- लामो अवधिको लागि लगानी गर्न सक्ने अवसर भएको ।
- अन्य लगानीका अवसरहरू वृद्धि हुने सम्भावना भएको ।
- आर्थिक विकास र सामाजिक कल्याणमा योगदान पुऱ्याउन सक्ने सम्भावना भएको ।

३. कृषि क्षेत्रको विकासमा सहकारी संस्थाहरूको भूमिका : अवसर तथा चुनौतीहरू*

- खेमबहादुर पाठक

कृषि क्षेत्रको विकासका लागि वित्तीय बजारसम्मको पहुँच, सुलभ कर्जा, घरदैलोमा प्राविधिक सेवा, सहज मल बीउ, उत्पादित वस्तुको बजार जस्ता विविध विषयहरूमा ध्यान दिनुपर्दछ। यस क्षेत्रको विकासबाट उत्पादनमा वृद्धि, रोजगारी प्रवर्द्धन, समावेशी तथा सन्तुलित विकास, गरिबी न्यूनीकरणमा महत्वपूर्ण सहयोग पुग्न जान्छ।

नेपालमा परम्परागत कृषि प्रणाली, सिँचाई सुविधामा कमी, व्यावसायिकताको अभाव, युवा जनशक्तिको कृषि पेशामा अनाकर्षण, बजार विस्तारको अभाव आदि कारणले कृषि उत्पादन आशातित रूपमा बढ्न सकेको छैन।

कृषि ऋण :

कृषि ऋण उपलब्ध गराउने उद्देश्यले वि.सं. २०२० सालमा सहकारी बैंकको स्थापना भएकोमा वि.सं. २०२४ सालमा सहकारी बैंकको समेत कार्य गर्ने गरी कृषि विकास बैंकको स्थापना भयो। यस बैंकले स्थापना कालदेखि नै कृषि ऋण प्रदान गर्दै आइरहेको छ। तैपनि बढ्दो शहर केन्द्रित बैंकिङ सेवाको कारण यस्तो सुविधामा हाल कटौती पनि हुँदै आइरहेको पाइन्छ। यस अवस्थामा सहकारीले कृषि ऋणका माध्यमबाट यसको विकासमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्न सक्छ। सहकारी संस्थाले समुदायमा छरिएर रहेको श्रम, सीप, प्रविधि, उद्यमशीलता र पुँजीलाई एकीकृत गरी राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा योगदान पुऱ्याउन तथा आफ्ना सदस्यहरूको आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक रूपान्तरण गरी समृद्ध समाजको निर्माण गर्न योगदान पुऱ्याउन सक्छन्। यी संस्थाहरूको क्षमता विकास र सम्बर्द्धनमा सहयोग पुऱ्याउन सके कृषि क्षेत्रको विकासमा महत्वपूर्ण योगदान पुग्न सक्छ।

२०६८ आषाढ मसान्तसम्ममा करिब २३,३०१ सहकारी संस्थाहरू सरकारी निकायमा दर्ता भएका छन्, जसमा करिब ३९ हजार कर्मचारीहरू कार्यरत छन्। यी सहकारीहरूले किसानहरूलाई घरदैलोमा कृषि तथा लघुकर्जा उपलब्ध गराउने, ग्रामीण क्षेत्रमा सीमित बैंकिङ सेवा प्रदान गर्ने, कृषि उपज खरिद बिक्री गर्ने, कृषि सामग्री बेचबिखन गर्ने, कृषि उपजको प्रशोधन तथा बजारीकरण गर्ने कार्य गर्दै आएको छ। उपभोक्ता भण्डारको व्यवस्था, मानव संसाधन विकास, वचत गर्ने बानीको विकास, सहकारी खेती, पशु सुरक्षा व्यवस्था, सामुदायिक सिँचाई कार्यक्रम, अर्ग्यानिक उत्पादन, एक गाउँ एक उत्पादन, कृषि पर्यटन, कम्प्युटर पद्धतिको विकास र प्रयोग जस्ता क्षेत्रको विकासमा पनि सहकारी संस्थाहरूले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दै आएका छन्। यी संस्थाका माध्यमबाट रोजगारी तथा आयआर्जनमा वृद्धि, आमसमुदायलाई दिने सेवाको गुणस्तरमा वृद्धि, कृषिमा समावेशीकरणको विकास, लघु कर्जा, साना वचत परिचालन, सामूहिक खेती प्रणालीको विकास, कृषि तथा पशुजन्य उत्पादनको व्यावसायीकरण, प्रतिस्पर्धात्मक क्षमताको विकास, कृषिजन्य जैविक विविधताको संरक्षण र सम्बर्द्धन, प्राङ्गारिक खेतीलाई प्रोत्साहन, सहकारी खेतीलाई प्रोत्साहन, कृषि तथा पशुपंक्षी बजारको विकास र विस्तारमा महत्वपूर्ण योगदान पुगिरहेको छ।

* यस सत्रको अध्यक्षता राष्ट्रिय सहकारी संघका अध्यक्ष केशव बडालले गर्नुभएको थियो भने नेपाल कृषि सहकारी केन्द्रीय संघका अध्यक्ष खेमबहादुर पाठकले कार्यपत्र प्रस्तुत गर्नुभएको थियो।

अवसरहरू :

कृषिको प्रमुख उत्पादक शक्ति किसान र प्रमुख उत्पादनको साधन भूमि भएको हुँदा यी क्षेत्रको विकासको सम्भावनालाई सहकारी मार्फत् सञ्चालन गर्न सकिन्छ । श्रमशक्तिमा आशा र आत्मविश्वासको वातावरण सृजना गरी करिब एक चौथाइ भूमिहीन कृषकलाई जमिन दिलाउन सकेमा उत्पादनमा वृद्धि ल्याउन सकिन्छ । चक्लाबन्दी कार्यक्रम सञ्चालन, गुठी जमिन रैकरमा परिणत, मोहियानी हकको व्यवस्थाबाट पनि यस क्षेत्रको विकासको सम्भावना छ । सहकारीको माध्यमबाट गाउँ गाउँमा नमूना कृषि बजारको व्यवस्था गर्न सकेमा घरघरमा रोजगारी सृजना हुन सक्छ । नेपालमा करिब ६ हजार नदीनाला छन् । सहकारी मार्फत् व्यक्तिगत तथा सामूहिक रूपमा सिँचाई तथा खानेपानीको विकास गर्न सकिने सम्भावना पनि त्यतिकै छ । यस्तै सहकारीसँगको सहकार्यबाट कृषकको लागि आधुनिक औजार, व्यावसायिक पशुपालन, आधुनिक फलफूल खेती, रासायनिक मल, उन्नत बीउ, नवीन प्रविधिको विकास गर्न सकिने अवसरहरू पनि छन् ।

कृषि क्षेत्रमा पुँजी प्रवाह :

नेपालका वित्तीय संस्थाहरू बढी सहरमुखी बन्दै गइरहेकाले यी संस्थाहरूबाट कृषि क्षेत्रमा हुने लगानी घट्दै गई करिब ३% को हाराहारीमा मात्र रहेको छ । कृषि क्षेत्रको विकासका लागि स्थापित कृषि विकास बैंक वाणिज्य बैंकमा परिवर्तन भएपछि एकातिर साना तथा मझौला कृषि व्यवसाय समेत पुँजीको अभावमा छाँयामा पर्दै गएका छन् भने अर्कातिर कृषि कर्जामा चर्को व्याजदर, अनुदानको न्यूनता, बढ्दो लागत र बजारको अभावले किसानहरू कृषि पेशाबाट क्रमशः पलायन भइरहेका छन् । सहरमा केन्द्रित वचत तथा ऋण सहकारी संस्थाको लगानी पनि गैर कृषि क्षेत्रमा केन्द्रित भएको पाइन्छ ।

सहकारी क्षेत्र :

सहकारी आन्दोलनको इतिहास लामो भए तापनि यसको आधारभूत सिद्धान्त ग्रहण गरेर वि.सं. २०४० सालपछि मात्र सहकारी सञ्चालन हुन थालेका हुन् । सहकारीलाई सरकारले तीन खम्बे अर्थनीतिभिन्न राखेको भएता पनि यस क्षेत्रको पूर्वाधार विकासका लागि लगानीमा उदासीनता भएको सबैले महसुस गरेका छन् । समुदायमा छरिएर रहेको श्रम, सीप, प्रविधि, पुँजी र क्षमतालाई एकीकृत गरी राष्ट्रिय विकासमा योगदान पुऱ्याउन तथा सदस्यहरूको आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक रूपान्तरण गरी समृद्ध समाजको निर्माण गर्न सहकारी संस्थाहरू सशक्त माध्यमको रूपमा स्थापित भएका छन् । यसैले यी संस्थाहरूको क्षमता विकास र संवर्द्धनमा सहयोग पुऱ्याउन सके सहकारीको माध्यमबाट कृषि क्षेत्रको विकासमा महत्वपूर्ण योगदान पुग्नसक्छ ।

चुनौतीहरू :

- वास्तविक किसानसँग खेतीयोग्य भूमि कम हुनु । करिब ३३ लाख किसान परिवार मध्ये १० लाख २० हजार किसान भूमिहीन हुनु ।
- जमिनको वितरणमा असमानता हुनु ।
- मोहियानी हक, गुठी, विर्ता तथा उखडा, जमिनको खण्डीकरण जस्ता समस्याहरू समाधान हुन नसक्नु ।
- ग्रामीण कृषि ऋणग्रस्तता कायम रहनु ।

- जमिनको उर्वराशक्ति, जैविक विविधीकरणप्रति सचेत नहुनु, कृषि अनुकूल वन नीति नहुनु, पशुपालन र कृषि विकासलाई संगै लैजाने नीति नहुनु ।
- कृषिमा सरल र सुलभ ऋण नीति नहुनु ।
- सहकारीलाई वेवास्ता गरी विदेशी ऋण र निर्देशनलाई महत्व दिने खालको सोचाइ हावी हुनु ।
- कृषि, वन, पर्यटन र बीमालाई संगसंगै लैजान नसक्नु ।
- कृषि औजार, उपकरण, बीउ विजन, मलखाद, प्रविधिलाई समयानुसार परिवर्तन गर्दै लैजान नसक्नु ।
- कृषिको भण्डारण, बजारको विकास र प्रवर्द्धन नहुनाले कृषकले आफ्नो परिश्रमको उचित फल प्राप्त गर्न नसक्नु ।
- कृषि क्षेत्रमा दक्ष जनशक्तिको अभाव हुनु, यस क्षेत्रको प्रतिफल तुलनात्मक रूपमा न्यून रहेकाले पनि उपलब्ध जनशक्ति अन्य क्षेत्रमा पलायन हुनु ।
- कृषि क्षेत्रको विकासमा सहकारीको महत्व पहिचान हुन नसक्नु, सरकारले पनि सहकारी क्षेत्रलाई प्राथमिकता दिन नसक्नु ।
- हावापानी, माटो र बजारको माग अनुरूप कृषि उत्पादन बढाउन किसानहरूलाई पर्याप्त तालिमको अभाव रहनु ।

सुझावहरू :

कृषि क्षेत्रको विकासकालागि महत्वपूर्ण आधारहरू जस्तै सिँचाइ, मल, बीउ, प्रविधि, भण्डारण, बजार, आधुनिक कृषि प्रविधि, अनुसन्धानको विकासमा सम्बन्धित निकायहरूबाट उचित ध्यान पुऱ्याउनुपर्छ । यस्तै कृषि पेशालाई सुरक्षित तथा व्यावसायिक बनाउनको लागि सरल सुलभ उत्पादनमुखी ऋण उपलब्ध गराउने सहकारी संस्थाको विकासमा ध्यान पुऱनुपर्दछ । कृषि बीमाको व्यवस्थाका साथै सहकारीको विकासको लागि छुट्टै मन्त्रालय स्थापना गर्नुपर्छ ।

४. नेपालमा कृषि बीमाको अवस्था, सम्भावना र चुनौती*

– डा. फत्तबहादुर के.सी.

कृषिप्रधान मुलुक नेपालको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा यस क्षेत्रको योगदान एक तिहाइ रहेको छ भने करिब दुई तिहाइ क्रियाशील श्रमशक्ति यस क्षेत्रमा संलग्न छन् ।

कृषि बीमालाई कृषिमा अन्तरनिहित जोखिमलाई हस्तान्तरण गर्ने आधुनिक संयन्त्र मान्न सकिन्छ । बीमा एउटा करार हो, जसमा बीमा गर्ने कृषक वा संस्थाले एउटा सानो मूल्य बीमा शुल्कको रूपमा बीमा कम्पनीलाई तिरेर आइपर्ने विभिन्न जोखिमहरूबाट हुन सक्ने आर्थिक क्षतिको क्षतिपूर्ति पाउने निश्चितता प्राप्त गर्दछ ।

कृषि बीमाको अवस्था :

नेपालको कृषि क्षेत्र पनि विस्तारै व्यावसायिक र निर्यातमुखी बन्दै गइरहेको अवस्थामा यस व्यवसायलाई आर्थिक रूपमा सुरक्षित पार्नु आवश्यक भइसकेको छ । नेपालमा कृषि बीमाको प्रयोग नगण्य रूपमा मात्र हुँदै आएको पाइन्छ । ग्रामीण क्षेत्रमा पशु बीमा, निर्जीवन बीमा आदिको प्रभावकारिता त्यति छैन । तापनि बीमा व्यवसाय गर्न कानुनी रूपमा मान्यता प्राप्त नगरेका अन्य संस्थाहरू खासगरी सहकारी संस्था, लघु वित्त कम्पनी, NGO/INGO, अन्तर्राष्ट्रिय दातृ संस्थाद्वारा सञ्चालित आयोजनाहरूबाट बीमा सुरक्षण जस्ता नामहरूबाट कृषि तथा पशु बीमा स-सानो समूह र आकारमा हुँदै आएको छ । निक्षेप बीमा तथा कर्जा सुरक्षण निगमबाट पनि पशु बीमा भइरहेको छ ।

नेपालमा हाल २५ वटा बीमा कम्पनीहरू कार्यरत छन् । जसमध्ये ८ वटा जीवन बीमा व्यवसाय गर्ने, १६ वटा साधारण निर्जीवन बीमा व्यवसाय गर्ने र एउटा सरकारी स्वामित्वमा रहेको राष्ट्रिय बीमा संस्थानले जीवन तथा निर्जीवन दुवै बीमा गर्दै आएको छ । हाल मुलुकभरि बीमा कम्पनीका ४५० शाखा/प्रशाखा र एक लाख बीमा अभिकर्ताहरू कार्यरत छन् । बीमा शुल्कको हिसाबले वार्षिक करिब रु. १६ अर्ब आम्दानी हुन्छ, जसमा कृषि बीमा शून्य प्रायः छ । बीमा व्यवसायले करिब ६% जनतालाई समेटेको छ ।

नेपाल जस्तो विकासशील मुलुकमा ग्रामीण तथा न्यून आय भएका वर्गको लागि सेवा पुऱ्याउनुको निमित्त लघु बीमा व्यवसायको सम्भाव्यता र उपयोगिता प्रचुर मात्रामा छ । तर यसको प्रयोग र विकास सही र गुणात्मक रूपमा हुन सकेको पाइँदैन । तथापि, बीमा समितिले देश, काल, परिस्थिति र कृषकहरूको चाहना अनुसारको लघु बीमा सेवा गाउँगाउँ र घरघरमा पुऱ्याउने लक्ष्य राखेको छ ।

कृषि बीमाका प्रकारहरू :

- (क) कृषि व्यवसायमा संलग्न व्यक्तिहरूको बीमा ।
- (ख) कृषि उपकरण, भवन तथा त्यस्तै सम्पत्तिहरूको बीमा ।

* यस सत्रको अध्यक्षता नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालयका सचिव कृष्णहरि बास्कोटाले गर्नु भएको थियो भने बीमा समितिका अध्यक्ष डा. फत्तबहादुर के.सी.ले कार्यपत्र प्रस्तुत गर्नु भएको थियो ।

- (ग) तेस्रो पक्षप्रतिको दायित्व सम्बन्धी बीमा ।
 (घ) बाली बीमा – क्षतिमा आधारित र सूचकाङ्कमा आधारित बाली बीमा ।

कृषि तथा पशु बीमाका सम्भावनाहरू :

नेपालको ग्रामीण क्षेत्रमा रेमिट्यान्सको बढ्दो आय, कृषिको क्रमिक व्यावसायीकरण, बीमा कम्पनीहरूको सञ्जाल तथा विदेशबाट फर्किएका युवा वर्गमा आएको बीमा सम्बन्धी चेतना जस्ता कारणले कृषि तथा पशु बीमाको बजार बढ्दै गएको पाइन्छ । फलस्वरूप पशु बीमा, कृषि बीमा आदिबाट कृषि क्षेत्र तथा राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा ठूलो योगदान पुऱ्याउन सक्ने सम्भावना प्रशस्त छ ।

देशमा एकपछि अर्को गर्दै साभा, सहकारी, लघुवित्त, सुधारिएको कृषि, सहुलियत ऋण सुविधा, सामुदायिक संस्थाहरूको क्रियाशीलता र लगनशीलताको कारण देशको कृषि तथा पशुपालन व्यवसाय थप फस्टाउँदै गएको छ, यसबाट कृषि बीमा क्षेत्रलाई अभै व्यापक बनाउन सहयोग पुगेको छ ।

समस्याहरू :

(क) कृषकतर्फ :

- (१) निर्वाहमुखी परम्परावादी कृषि व्यवसाय,
 (२) कृषि क्षेत्र पूर्णरूपमा व्यावसायिक नहुनु,
 (३) कृषि बीमा बारेमा कृषकहरूमा ज्ञानको अभाव,
 (४) एउटै र एकै समयमा धेरै बाली लगाउने प्रवृत्ति हुनु,
 (५) भौतिक र नैतिक जोखिम ज्यादा हुनु,

(ख) बीमक तर्फ :

- (१) सही तथ्याङ्कको अभाव,
 (२) परम्परावादी सोच,
 (३) लघु बीमा योजनाको अभाव,
 (४) कृषक सुहाउँदो बीमा लेख ल्याउन नसक्नु तथा बीमा शुल्कदर ज्यादा तोकनु ।
 (५) स-साना बीमितलाई समेट्न नसक्नु र बीमकहरू सेवामुखी भन्दा नाफामुखी बन्दै जानु ।
 (६) पर्याप्त अनुसन्धान तथा विश्लेषण गरी बीमा लेख नबनाइने हुँदा बीमा लेख व्यवहारिक नहुनु ।
 (७) कृषि तथा पशु बीमातर्फ सोच नपुऱ्याउनु ।
 (८) बीमा बजारमा नयाँ नयाँ प्रविधि भित्र्याउन नसक्नु ।

(ग) सरकारतर्फ :

- (१) कृषि बीमा लगायत सम्पूर्ण बीमा क्षेत्र नै प्राथमिकतामा नपर्नु । कृषि तथा पशु बीमाका लागि सरकारको तर्फबाट अनुदानको व्यवस्था नहुनु
 (२) स्वदेशमै पुनर्बीमा कम्पनीको स्थापना नहुनु,

(३) कृषि तथा लघुबीमाका लागि करछुटको व्यवस्था नहुनु,

(४) विद्यमान बीमा ऐन समसामयिक रूपमा संशोधन हुन नसक्नु ।

कृषि बीमालाई प्रभावकारी बनाउनको लागि यस सम्बन्धी प्रचार प्रसारका गर्नुका साथै ठोस नीति निर्धारण गर्न कृषक, बीमक, बीमा नियामक, नेपाल सरकार लगायत अन्तर्राष्ट्रिय संघ संस्थाहरूसँगको आपसी सहयोग र सहकार्यका साथ अघि बढ्नुपर्ने देखिन्छ ।

५. नेपालमा कृषि कर्जा सुरक्षण व्यवस्था : विद्यमान अवस्था, चुनौती, अवसर तथा भावी रणनीति*

– भाष्करमणि ज्ञवाली

निक्षेप, कर्जा, पशुधन, क्रेडिट कार्ड, निर्यात कर्जा तथा नगदे बाली, तरकारी र खाद्यान्न बाली कर्जाको सुरक्षण गर्ने उद्देश्यले वि.सं. २०३१/६/४ गते नेपालमा निक्षेप बीमा तथा कर्जा सुरक्षण निगमको स्थापना भएको हो । यसले आफ्ना क्षेत्रलाई प्राथमिकता क्षेत्र कर्जा जस्तै कृषि, उद्योग, सेवा, पशुधन सुरक्षण, क्रेडिट कार्ड कर्जा सुरक्षण, साना तथा मझौला उद्यम कर्जा सुरक्षण, वैदेशिक रोजगारमा प्रवाहित कर्जा सुरक्षण, लघुवित्त तथा विपन्न वर्ग क्षेत्र कर्जा सुरक्षण, तरकारी बाली सुरक्षणसम्म ओगटेको पाइन्छ । हाल नेपालमा कृषिमा २० लाख, उद्योगमा २५ लाख र सेवा क्षेत्रमा २० लाखसम्मको कर्जा सुरक्षण गरिन्छ । यस्तै साना तथा मझौला उद्योगमा ३० लाख, लघुवित्त तथा विपन्न वर्ग क्षेत्र अन्तर्गत धितो लिएर रु. १ लाख ५० हजार र विना धितो रु. ६० हजार, वैदेशिक रोजगार क्षेत्रमा विना धितो रु. १ लाख, क्रेडिट कार्ड कर्जा रु. १ लाखसम्म कर्जा सुरक्षण हुने व्यवस्था छ ।

कर्जा सुरक्षण गराउन सम्बन्धित पक्षले निर्धारित सुरक्षण दस्तुर सहित कर्जा सुरक्षण निगमसँग सम्झौता गर्नुपर्दछ । हालसम्म विभिन्न क्षेत्रमा गरी कुल रु. ४५,८०,६३ लाख बराबरको कर्जा सुरक्षण भएको छ ।

पशुधन सुरक्षण क्षेत्र

पशुपालक कृषकको पहुँच बैंकिङ क्षेत्रमा पुऱ्याई वित्तीय स्रोत उपलब्ध गराउने, स्वरोजगारका अवसरको सिर्जना गर्ने, पशुधनको मृत्युबाट हुने हानी नोक्सानीमा राहत पुऱ्याई असुलीमा पर्नसक्ने जोखिमलाई न्यूनीकरण गर्ने उद्देश्यले पशुधन सुरक्षण गर्न थालिएको हो । रु. ६० हजारसम्मको पशुधन सुरक्षण हुने व्यवस्था अन्तर्गत हालसम्म २,२३,८८ लाख रूपैयाँ बराबरको पशुधन सुरक्षण भएको पाइन्छ ।

चुनौती

- साना तथा मझौला परियोजना (SME) कर्जा सुरक्षणतर्फ बैंक तथा वित्तीय संस्था उदासीन हुनु ।
- पशुधनमा ट्याग लगाउने कार्यलाई भन्कटिलो रूपमा लिनु ।
- पशुधन जाँच गर्ने अधिकारीले पाउने रकम न्यून हुनु ।
- तरकारी बालीतर्फ बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट लगानी गर्नुपर्ने व्यवस्थाले किसानहरू त्यसतर्फ आकर्षित नहुनु ।
- वैदेशिक रोजगारीमा जाने व्यक्तिहरूले ऋण तिर्न नखोज्नु, आदि ।

* यस सत्रको अध्यक्षता नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालयका सचिव कृष्णहरि बास्कोटाले गर्नुभएको थियो भने नेपाल राष्ट्र बैंकका कार्यकारी निर्देशक तथा निक्षेप बीमा तथा कर्जा सुरक्षण निगमका अध्यक्ष भाष्करमणि ज्ञवालीले कार्यपत्र प्रस्तुत गर्नु भएको थियो ।

अवसर

कृषि कर्जा सुरक्षणबाट कर्जा असुलीमा पर्न सक्ने जोखिम न्यून हुने, कर्जाको समयमै क्षतिपूर्ति भुक्तानी पाइने, दावी भुक्तानी भएका तर असुल उपर हुन नसकेका कर्जाको अपलेखन गर्न सकिने हुन्छ । यसले गर्दा बैंक तथा वित्तीय संस्थालाई निर्धक्क लगानी गर्न सक्ने वातावरण बनेको छ । साथै, सुरक्षण व्यवस्थाबाट बैंक तथा वित्तीय संस्थाले नेपाल राष्ट्र बैंकको निर्देशन बमोजिम कायम गर्नुपर्ने कर्जा नोक्सानी व्यवस्थामा ७५% छुट पाउने व्यवस्था पनि छ ।

भावी रणनीति

- हालको सुरक्षण कार्यलाई प्रभावकारी बनाउँदै लैजाने ।
- कृषि बाली कर्जा सुरक्षण, सुरक्षण दस्तुर घटाउने बारेमा अध्ययन गरिने ।
- सम्बन्धित सरोकारवालाको लागि जानकारीमूलक कार्यक्रम सञ्चालन गरिने ।
- कर्जा सुरक्षण निगमको संरचनागत सुधारका साथै यसका लागि छुट्टै ऐनको व्यवस्था गरिने ।

६. कृषि सम्बन्धी लगानी, अनुदान, ऋण, मल, बीउ आपूर्ति, बजार विस्तार सेवा*

– डा. देवेन्द्र गौचन

गरिवी न्यूनीकरण गर्ने, औद्योगिक कच्चा पदार्थ उपलब्ध गराउने, खाद्यान्न र पोषकतत्व उपलब्ध गराउने, रोजगारी प्रदान गर्ने र कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा उल्लेख्य योगदान दिने क्षेत्र कृषि हो। त्यसैले कृषिलाई नेपालको अर्थतन्त्रको मेरुदण्ड मान्न सकिन्छ।

खाद्यान्न उत्पादनको अवस्था :

गत २५ वर्षमा खाद्यान्न बालीको उत्पादन ४ Million Tons बाट दोब्बर भएर ८ Million Tons भएको छ। यो अवधिमा आलुको वार्षिक उत्पादन वृद्धिदर करिब ७% भन्दा बढी भएको पाइन्छ।

कृषि क्षेत्रमा लगानी :

कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषि क्षेत्रले दिएको योगदान करिब ३५% को तुलनामा सरकारको यस क्षेत्रमा भएको लगानी (करिब ३%) अत्यन्त कम हुनुका साथै यो घट्दो क्रममा रहेको छ। नेपाल सरकारले घोषणा गर्ने वार्षिक बजेटमा पनि कृषि क्षेत्रमा लगानी गर्ने अंश सन् २०००/२००१ देखि २०११/२०१२ सम्ममा केवल ३% को हाराहारीमा मात्र रहेको पाइन्छ।

शिक्षा, स्वास्थ्य क्षेत्रको दाँजोमा कृषि क्षेत्रमा विदेशी लगानीको अंश पनि अत्यन्त न्यून रहेको पाइन्छ। प्रत्यक्ष विदेशी लगानीको केही अंश कृषि, सिँचाइ र वनमा रहेको पाइन्छ।

बीउ

कृषिको उत्पादकत्व बढाउन मल र सिँचाइले भन्दा पनि उन्नत बीउविजनले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ। तर नेपालमा बनेका विगतका कृषि नीतिमा कृषिको विकासको लागि Seed as the key input मानेको पाइँदैन। फलस्वरूप उन्नत बीउ विजनको प्रयोगको वृद्धि दर अत्यन्त कम दरमा रहेको पाइन्छ।

मल

नेपालमा रासायनिक मलको प्रयोग प्रति हेक्टर १९ के.जि.मात्र भइरहेको छ। यसलाई दक्षिण एशिया तथा विश्वकै सबभन्दा कम स्तर मान्न सकिन्छ।

कृषि सामाग्री संस्थान (AIC) र प्राइभेट सेक्टर दुवै क्षेत्रबाट रासायनिक मलको आपूर्ति कम हुँदै गइरहेको छ। जसको पछाडि निम्न कारण रहेको देखिन्छ :

- सन् २००७ पछि विश्वमा नै रासायनिक मलको मूल्य वृद्धि हुनु।
- भारतले आफ्नो देशमा रासायनिक मलमा अनुदान दिएको कारण रासायनिक मल नेपालमा भन्दा भारतमा सस्तो हुनु।

* यस सत्रको अध्यक्षता नेपाल बैंकर्स संघका अध्यक्ष अशोक शम्शेर जबराले गर्नु भएको थियो भने नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्का वरिष्ठ वैज्ञानिक डा. देवेन्द्र गौचनले कार्यपत्र प्रस्तुत गर्नु भएको थियो।

- नेपाली कृषकहरूको क्रयशक्ति न्यून हुनु ।
- रासायनिक मल उत्पादन तथा आपूर्ति सम्बन्धमा स्पष्ट नीति बन्न नसक्नु ।
- नेपालमा रासायनिक मलको सहज र पर्याप्त उपलब्धता नहुनु ।

कृषि कर्जा :

कृषिको उत्पादकत्व बढाएर यसलाई Dynamic बनाउन कृषि कर्जाको महत्वपूर्ण स्थान छ । नेपालमा कृषि कर्जा प्रदान गर्ने औपचारिक संस्था कृषि विकास बैंक हो । तैपनि नेपालमा हाल Saving and Credit Cooperatives को संख्या द्रुततर गतिमा बढ्दै गइरहेको छ । यसले कृषि कर्जाको बढ्दो मागको केही आपूर्ति गरिरहेका छ ।

अनुदान:

हाल सरकारले रासायनिक मल, खाद्यान्न बालीको ढुवानी र बीउमा अनुदान दिने नीति अनुसार आ.व. २०६८/६९ को बजेटमा मलको लागि रु. २.७५ अर्ब र बीउको लागि रु. १० करोड रकम छुट्याइएको छ । यस्तै सरकारले लघु सिँचाइ, बीउ उत्पादन, आपूर्ति र यातायातको लागि अप्रत्यक्ष रूपमा अनुदान दिँदै आइरहेको छ ।

१९९९ सम्म नेपालमा रासायनिक मलमा अनुदान दिँदै आएकोमा सरकारलाई ठूलो आर्थिक भार परेकोले यसलाई हटाएको छ । तैपनि सन् २००८ पछिको खाद्यान्न उत्पादनमा देखिएको हासको कारण सरकारले पुनः केही अनुदान दिने व्यवस्था गरेको छ । साथै, यसको आपूर्तिमा सहजता ल्याउने कोशिस पनि गरेको छ ।

नेपाल सरकारले लगातार रूपमा दुर्गम क्षेत्रमा वितरण गरिने मुख्य खाद्यान्न विशेष गरेर चामलको ढुवानीमा अनुदान दिँदै आइरहेको छ । सन् २०११-१२ को बजेटमा नेपाल सरकारले २३ जिल्लाको लागि रु. ४८ करोड अनुदान रकम छुट्याएको छ ।

बजार सेवा:

नेपालमा भएको कृषि उत्पादनलाई देशका विभिन्न क्षेत्रमा पुऱ्याउनको लागि बजारीकरण त्यति विस्तार भइसकेको छैन । जसले गर्दा वास्तविक कृषकहरूले आफ्नो मेहनत र पसिनाको उचित मूल्य प्राप्त गर्न सकेका छैनन् । देशका कुनाकाप्चासम्म यातायातको सुविधाको अभाव, भारतसँगको खुला सिमाना, समर्थन मूल्य घोषणा गर्ने प्रचलनको अन्त्य, औपचारिक तथा अनौपचारिक रूपमा भारतसँगको बढ्दो कृषि व्यापार जस्ता कारण कृषि बजारको विकासमा अवरोध सिर्जना भएको छ ।

७. कृषि क्षेत्रको विकासमा लघुवित्तको भूमिका: : वर्तमान अवस्था, सम्भावना र चुनौतीहरू*

– जलनकुमार शर्मा

खासगरी वाणिज्य बैंकहरूबाट वित्तीय सेवा प्राप्त गर्न नसक्ने गरीबहरूमा उनीहरूको आवश्यकता अनुकूल हुनेगरी प्रदान गरिने साना साना कर्जा एवम् वित्तीय सेवा सम्बन्धी व्यवस्थालाई लघुवित्त भनिन्छ। गरिबी घटाउने अति प्रभावकारी अस्त्रको रूपमा लिइएको यो सेवाले लघुकर्जा, लघुबीमा, लघुवचत र रेमिट्यान्स जस्ता गरीब लक्षित सेवाहरू प्रदान गर्ने गर्दछ। लघुवित्त सेवाले सीप तथा क्षमता विकास, स्थानीय संगठन निर्माण, महिला सशक्तीकरण र सामाजिक परिचालनको काममा राम्रो कार्य गर्दै आएको छ। यी माध्यमबाट देशको गरिबी निवारण कार्यक्रममा लघु वित्त कार्यक्रमले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दै आइरहेको छ।

नेपालमा अधिकांश ग्रामीण गरीबहरू निर्वाहमुखी कृषि पेशामा संलग्न छन्। लघुवित्तले कर्जाका अतिरिक्त अनिवार्य वचत, उच्चमशीलता विकास, महिला सशक्तीकरण र ऋणीको व्यवस्थापकीय दक्षता विकास गरी ग्रामीण गरीब परिवार विशेषतः महिलाहरूको आर्थिक र सामाजिक विकासमा सहयोग पुऱ्याउँछ।

लघुवित्तको अवस्था :

विश्वमा करिब २ अर्ब ७० करोड मानिसहरू वित्त सेवाबाट वञ्चित छन्। ३१ डिसेम्बर २०१० सम्ममा करिब ३,६५२ लघुवित्त सेवाहरूबाट करिब २० करोड ५३ लाख मानिसहरूले यस्तो सेवा पाएका छन्। नेपालको सन्दर्भमा, दैनिक २ डलरभन्दा कम आय भएका लगभग १ करोड मानिसहरूमा लघुवित्त सेवाको आवश्यकता छ। हाल नेपालमा २ वटा थोक कर्जा प्रदायक लगायत कुल २१ लघुवित्त विकास बैंक ४३ लघुवित्त मध्यस्तकर्ता, २३५ साना किसान सहकारी संस्था र विभिन्न सहकारी संस्थाहरूबाट करिब २०% सेवाग्राही समक्ष यो सेवा पुगेको देखिन्छ। यसमध्ये पनि जनघनत्व बढी भएका सुगम र तराई क्षेत्रमा यी संस्थाहरूको आकर्षण बढी छ। पहाडी र दुर्गम क्षेत्रमा यी संस्थाले त्यति सेवा पुऱ्याउन सकेका छैनन्।

नेपालमा साना किसान अभियान, ग्रामीण बैंक अनुशरण, वचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरू, गैर सरकारी संस्थाहरू मार्फत् ग्रामीण लघुवित्त अभ्यास हुँदै आएको पाइन्छ। यस्तै गरेर ग्रामीण स्वावलम्बन कोष, बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू, लघुवित्त विकास बैंक, साना किसान सहकारी, वचत तथा ऋण सहकारी, सरकार र दातृ संस्थाहरू, थोक कर्जा प्रदायक लघुवित्त बैंकहरू, साहू महाजन आदिले पनि लघुवित्त सेवा प्रदायकको रूपमा काम गर्दै आएका छन्। यस्तै लघुवित्त प्रदायक संस्थाहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्न पठाइने क्षेत्रमा कार्यक्रम विस्तार गर्ने, यसमा हेरिएको दोहोरोपन हटाउने र त्यस क्षेत्रको लागि छुट्टै निर्देशन जारी गर्ने कार्यहरू लघु वित्तलाई व्यवस्थित गर्नका लागि सम्पादन गर्नुपर्ने देखिन्छ। भौतिक पूर्वाधार, स्थानीय आवश्यकता, बजार सम्बन्ध र सुरक्षणमा कृषि लघुवित्तको आवश्यकता टड्कारो रूपमा रहेको छ।

* यस सत्रको अध्यक्षता नेपाल राष्ट्र बैंकका सञ्चालक प्रा.डा. पार्थिवेश्वरप्रसाद तिमिल्सिनाले गर्नुभएको थियो भने साना किसान विकास बैंक लि.का प्रमुख कार्यकारी अधिकृत जलनकुमार शर्माले कार्यपत्र प्रस्तुत गर्नु भएको थियो।

लघुवित्तमा धितो सम्बन्धी, Multiple borrowing सम्बन्धी, क्षेत्रीयता सम्बन्धी, व्याजदर सम्बन्धी, सेवा प्रदायक संस्था सम्बन्धी, लक्षित वर्ग सम्बन्धी बहस पनि यदाकदा हुने गरेको पाइन्छ ।

लघुवित्तको सम्भावना :

कृषि क्षेत्रमा सीप, पुँजी, प्रविधि, बजारको विकास गरी कृषिको व्यावसायीकरणका लागि लघुवित्तले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्नसक्छ । यस्तै लघुवित्तको माध्यमबाट बढी आय र वचत भएका क्षेत्रबाट कम आय र वचत भएका क्षेत्रमा पुँजी प्रवाह गरी कृषि क्षेत्रको विकासको माध्यमबाट गरिवी निवारणमा सहयोग पुग्न सक्ने सम्भावना पनि त्यत्ति नै छ । पशुबीमा, बालीबीमा, कृषकबीमा तथा कृषि उपज भण्डारणमा लघुवित्त सेवाको खपत हुन सक्ने सम्भावना भन दह्रो भएको पाइन्छ । नेपालमा कृषि सहकारी मार्फत् कृषकको बजारमा पहुँच बढाउने, बाह्य र आन्तरिक रेमिट्यान्सलाई लघुवित्त वचत संस्थामा वचत गर्ने बानी बसाल्ने तथा कृषि, साना उद्योग, पर्यटनजस्ता उत्पादनशील क्षेत्रमा लगानी बढाउने सम्भावना लघु वित्त भित्र रहेको छ ।

कृषि लघुवित्तका चुनौतीहरू :

- लघुवित्तका लागि सहज सरल वित्तीय स्रोतको अभाव ।
- गरीबहरूमा न्यून शिक्षा, सीप, प्रविधि तथा चेतनास्तर ।
- दक्ष जनशक्तिको अभाव तथा निर्वाहमुखी खेती प्रणाली ।
- कृषि बजार पहुँचको अभाव तथा कृषिको प्रतिफल दर न्यून हुनु ।
- कृषि लघुवित्त सम्बन्धी विशेष व्यवस्थाको अभाव ।
- सेवा प्रवाह गर्ने निकाय र तिनीहरूबीच समन्वयको अभाव ।
- भौगोलिक विषमता र विकटता ।
- थोक कर्जाको अपर्याप्तता ।
- माग अनुरूप लघु वित्तको आपूर्तिमा कमी ।
- लघु वित्त विकास बैंक वा संस्थाहरू बीच चर्को प्रतिस्पर्धा ।
- सेवा प्रवाहमा दोहोरोपन ।
- पृथक सुपरिवेक्षकीय निकायको अनुपस्थिति ।

भाग चार : सम्बोधन र कार्यपत्रहरूको पूर्ण अंश

(क) विशिष्ट व्यक्तिहरूबाट भएको सम्बोधन

१. सम्माननीय प्रधानमन्त्री डा. बाबुराम भट्टराईको उद्घाटन मन्तव्य

कार्यक्रममा उपस्थित सम्पूर्ण महिला तथा सज्जनवृन्द,

सर्वप्रथम म एउटा असाध्यै महत्वपूर्ण विषयमा सबै सरोकारवालाबीच छलफल चलाउन यो गोष्ठी आयोजना गरेकोमा आयोजकलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु । आज यहाँ हुने छलफल खाली बहसमा मात्रै सीमित नहोस् र यो छलफल पछि यथार्थमा कृषि कर्जा व्यवस्थामा सकारात्मक परिवर्तन आउन सकोस् भन्ने मेरो चाहना छ । तसर्थ यहाँहरूले सैद्धान्तिक कुराभन्दा पनि व्यवहारमा कृषि क्षेत्रका वित्तीय समस्याहरू पहिचान गरी तत्काल सुधार गर्नु पर्ने विषयहरू पहिचान गर्नुहोस् । यो सरकारको उच्च प्राथमिकताको क्षेत्र हो र सरकार हरसम्भव सहयोग गर्न तत्पर छ । त्यत्तिकै तत्परता केन्द्रीय बैंकले पनि देखाएको कुरा त यही गोष्ठीको आयोजना गरेकोबाट थाहा पाउँदा मलाई खुशी लागेको छ ।

कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषिको योगदानको तुलनामा कृषि क्षेत्रमा प्रत्यक्ष र परोक्ष रूपमा आश्रित जनसंख्याको प्रतिशत बढी छ । करिब ३५ प्रतिशत राष्ट्रिय उत्पादनमा ७४ प्रतिशत जनताको योगदान छ । अर्को शब्दमा ७४ प्रतिशत जनताको हिस्सामा राष्ट्रिय आयको जम्मा ३५ प्रतिशतमात्र रहेको छ । यसको अर्थ, कृषि क्षेत्रमा न्यून उत्पादकत्व छ र आय, जीविका तथा रोजगारीका लागि कृषिमा आश्रित परिवारहरू बढी गरीब छन् । यसो हुनुमा धेरै कारणहरू मध्येका एउटा प्रमुख कारण कृषि क्षेत्रमा वित्तीय सेवा कमजोर रहनु हो ।

तपाईंहरूलाई म निम्न विषयहरूमा ध्यान दिएर सुधारको लागि ठोस कार्ययोजना प्रस्तुत गर्न आग्रह गर्दछु ।

पहिलो, नेपालको शहरी क्षेत्र अत्याधिक बैंकिङ सेवाको पहुँच भएको मानिन्छ भने ग्रामीण क्षेत्र जहाँ बढी मात्रामा कृषिजन्य गतिविधि हुन्छ, त्यहाँ बैंकिङ पहुँच तुलनात्मक रूपमा अत्यन्त न्यून छ । किन वाणिज्य बैंकहरू ग्रामीण क्षेत्रमा जान हिचकिचाउँछन् ? यसको उत्तर खोज्नु आवश्यक छ । बैंकहरूलाई ग्रामीण क्षेत्रमा जान उत्प्रेरित गर्ने उपयुक्त मौद्रिक र वित्त नीति अन्तर्गतका कुनै उपायहरू छन् भने तिनलाई पहिल्याऊँ । यदि हाल कायम रहेको प्रोत्साहन प्रणाली पर्याप्त छ तर त्यसले काम गर्न सकेको छैन भने बैंकहरूलाई बृहत्तर राष्ट्रिय हितमा ग्रामीण क्षेत्रमा सेवा विस्तार गर्न बाध्य पार्ने नीति ल्याउन आवश्यक पनि पर्न सक्ला, यहाँहरूले छलफल गर्नुहोस् । सरोकारवालाको राय र सम्मति विना सरकारले एकतर्फी रूपमा दबाबमूलक नीति ल्याउँदैन, तर सरोकारवालाले समाधानका उपायहरू सुझाउँदैनन् भने सरकार चुप लागेर बस्न पनि सक्दैन ।

दोस्रो, ग्रामीण क्षेत्रमा जेजति वित्तीय सेवा उपलब्ध छ, त्यसको लागत अत्यन्त उच्च छ । जबकि महँगो ब्याज भए पनि ग्रामीण कृषकहरूमा ऋण तिर्ने प्रवृत्ति उच्च भएको लघुवित्त क्षेत्रमा काम गर्ने संस्थाहरूले बताउँछन् । विभिन्न निकायहरूको तथ्याङ्कले पनि यहि बोल्दछ । अर्कोतिर

शहरी क्षेत्रमा उपभोगका लागि, आवास र सवारीसाधन खरिदकालागि र घरजग्गा बजारमा सट्टा बजारकालागि हुने कर्जाप्रवाहमा ब्याज दर कम छ। यो गम्भीर असन्तुलन हो, यसले आर्थिक वृद्धि र अन्ततोगत्वा बैंक तथा वित्तीय संस्थाको भविष्यलाई पनि राम्रो गर्दैन। यो सच्चिनु पर्दछ।

तेस्रो, बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले कृषि क्षेत्रमा लगानी वृद्धि गर्न एउटा संरचनागत समस्या देखेका छन् जस्तो मलाई पनि लाग्दछ। उन्नत प्रविधिको विस्तार नभैसकेको, आकाशे खेती हाम्रो कृषिको विशेषता भएकाले कुनै साल प्रतिकूल मौसमको कारणले वा राम्रो बीउ नपाएका कारणले वा रोगव्याधिले बालीनाली विप्रियो भन्ने ऋणमा डुब्ने डर हुन्छ। बैंकको त ऋण मात्रै डुब्ला, तर निर्वाहमुखी खेती गर्ने सीमान्त कृषकको त जहाजै डुब्छ। यसका लागि बीमा सुरक्षा कवच हुन सक्छ। कुशल बीमाको प्रबन्धले बैंक र कृषक दुवैलाई आश्वस्त पार्न सक्छ। विद्यमान बीमा प्रणाली सीमित छ, बहुसंख्यक कृषकको पहुँच छैन। ऋण दिने बैंक र बीमा गर्ने निकायबीच समन्वय छैन। यसमा सुधार आवश्यक छ। मलाई लाग्दैन कि कृषि बीमाको काम निजी क्षेत्रले अहिले कै अवस्थामा सहजै गर्न सक्ला। त्यसैले यसमा सरकारी संलग्नता बढाउनु पर्दछ। अर्थ मन्त्रालय र बीमा समितिले प्रभावकारी कृषि बीमा प्रणालीको प्रारूप तयार गरेर लागू गर्नु आवश्यक छ। यो गोष्ठीले बीमा सेवालालाई विस्तार गर्ने विषयमा निश्चित रूपमा छलफल गर्नेछ। म यहाँहरूलाई के विश्वास दिलाउन चाहन्छु भने अहिलेको कृषि बीमा प्रणालीलाई एउटा नयाँ धरातलमा लैजान यो सरकार प्रतिबद्ध छ।

चौथो, कृषि क्षेत्रमा प्रभावकारी वित्तीय सेवाको विस्तार हुन नसक्दा बहुसंख्यक कृषकले बजारबाट सही मूल्य प्राप्त गर्न सकेका छैनन्। बजारको स्वाभाविक नियम हो आपूर्ति बढेका बेला मूल्य कम हुन्छ। यदि बाली तयार हुने बित्तिकै पैसाको जोहो गर्न किसानले खेतबाटै अन्न बाली वा तरकारी विक्री गर्नु पर्छ भने निश्चित रूपमा किसानले सही मूल्य पाउँदैनन्। वित्तीय सेवाको पहुँच हुन नसकेकाले कृषकले उत्पादन गरेका वस्तुको मूल्य लाभ बिचौलिया र ठूला व्यापारीले पाउने गरेका छन् र यिनै बिचौलिया र ठूला व्यापारीलाई कृषि उपजको धितोमा लगानी गर्न बैंकहरू अग्रसर हुन्छन्। ठाउँ-ठाउँमा कृषि उपज भण्डारणका लागि सार्वजनिक गोदामहरूको प्रबन्ध गरेर सही बजार-मूल्य नपाउँदासम्म बैंक कर्जा लिएर आफ्नो उत्पादन भण्डारण गर्न किसानहरूले पाए भने किसानहरूको आय-स्तरमा सुधार हुन सक्छ र हामीले समतामूलक समाज सिर्जना गर्न सक्दछौं। यसका लागि सरकारले सकेसम्म चाँडै सार्वजनिक गोदाम सम्बन्धी ऐन तर्जुमा गर्नेछ।

निर्वाहमुखी कृषिलाई व्यावसायिक नगराएसम्म हामीले कृषिलाई एउटा सम्मानित पेशा बनाउन सक्दैनौं। कृषि आय आर्जनको राम्रो माध्यम र सम्मानित पेशाको रूपमा स्थापित हुन सक्थ्यो भने मात्र युवा वर्गलाई यसमा आकर्षित गर्न सकिन्छ। कृषिमा आकर्षण बढ्दा रोजगारीका निमित्त विदेश जानु पर्ने बाध्यता पनि कमी आउँछ। निर्वाहमुखी कृषिलाई व्यावसायीकरण गर्न वर्तमान भूस्वामित्व प्रणालीमा पुनरावलोकन गर्न ढिला भैसकेको छ। एकातिर भूमिहीन कृषक वा जोताहालाई भू-स्वामित्व दिनुपर्ने आवश्यकता छ भने अर्कोतिर व्यावसायिक खेती गर्न स-सानो स्वामित्वमा जग्गा हुँदा समस्या पर्छ। व्यावसायीकरणका लागि जग्गा एकीकरण वा वर्तमान हदबन्दीको प्रावधानलाई पुनरावलोकन गर्नु आवश्यक छ। नेपालभित्रै केही स्थानमा जग्गा एकीकरण र खेतीको यान्त्रिकीकरण गर्दा परम्परागत खेतीभन्दा ४० प्रतिशतसम्म उत्पादन वृद्धि भएको पाइएको छ। परीक्षणका रूपमा गरिएका यस्ता व्यवहारिक अध्ययनका नतिजालाई बहुसंख्यक कृषकसम्म पुऱ्याउन यान्त्रिकीकरणका निमित्त कर्जा सुविधा उपलब्ध हुनु आवश्यक छ। किसानहरूलाई सहकारितामा आवद्ध गरेर बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले जग्गा एकीकरण र खेतीको

यान्त्रिकीकरण गर्न योगदान गर्दा बैकहरूलाई पनि लाभदायी र दिगो लगानीको क्षेत्र मिल्दछ । यो विषयमा पनि प्रस्तुत गोष्ठीमा छलफल होस्, स्पष्ट मार्गचित्र बनोस् भन्ने मेरो अपेक्षा छ ।

नेपाल सरकारले केही विशिष्ट बालीहरू र शीत भण्डारमा लगानी हुने कर्जामा ब्याज अनुदानको प्रबन्ध गरेको छ । आन्तरिक माग पूरा गरेर निर्यात प्रवर्द्धन समेत गर्ने उद्देश्य राखेर मासु उत्पादन वृद्धि गर्न सरकारले साना किसानहरूलाई लक्षित गरी एकमुष्ट थोक कर्जा पनि उपलब्ध गराएको छ । प्रत्येक वर्ष मासुको आन्तरिक माग बढ्दै गैरहेको र निर्यातको राम्रो सम्भावना भएकाले यस क्षेत्रमा सरकारी बजेटबाट गर्न खोजिएको लगानीले मात्रै पुग्दैन । बैकहरूले यो क्षेत्रमा किन सम्भावना देखिरहेका छैनन् । यसको खोजी हुनु आवश्यक छ । यो बजारको बारेमा बैकहरूलाई जानकारी नभएको हो भने कृषि मन्त्रालयले बैक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई लक्षित गरी वित्तीय लाभका सम्भावनाका बारेमा जानकारीमूलक पुस्तिकाहरू प्रकाशन गर्न आवश्यक छ । बैक तथा वित्तीय संस्थाहरूसँग समय-समयमा कृषि क्षेत्रमा लगानीका लाभदायी अवसरहरूका बारेमा अन्तरक्रिया आवश्यक छ ।

स्याउ अर्को उदाहरण हो । गत वर्ष मात्र हामीले रु. ६४ करोड मूल्यका फलफूल भारतबाट आयात गर्‍यौं, जसमा स्याउ पनि पर्दछ । चीनबाट पनि प्रत्येक वर्ष करोडौं मूल्यको स्याउ हाम्रो उपभोगका लागि आयात गर्दछौं । जबकि उच्च गुणस्तरको स्याउ उत्पादन गर्ने हावापानी नेपालमा उपलब्ध छ । स्याउ खेतीमा मात्रै जोड दिन सक्थौं भने पनि हामीले कर्णाली क्षेत्र र अन्य विपन्न हिमाली जिल्लाको अर्थतन्त्रमा ठूलो परिवर्तन ल्याउन सक्छौं । विगतमा यातायात यसकालागि अवरोध थियो । अहिले यातायात पनि सहज हुँदै गएको छ । तर वित्तीय सेवाको समुचित प्रबन्ध हुन नसक्दा किसानहरूले उत्पादन वृद्धि गर्न सक्ने सम्भावना रहेका क्षेत्रमा पनि त्यसो गर्न सकेका छैनन् । हामी स्याउमा आत्मनिर्भर हुने संकल्प गरौं र वित्तीय सेवाको पहुँच स्याउ खेतीका लागि पुऱ्याऔं ।

अलैंची, अदुवा, चिया, स्याउ, कफी, जुनार जस्ता नेपाली कृषि उत्पादनले अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा सहजै प्रतिस्पर्धा गर्न सक्दछन् । जडिबुटीको व्यावसायिक खेतीमा प्रचुर सम्भावना छ । हामीले केही वस्तुलाई मात्र लक्षित गरेर बीमा सहितको वित्तीय प्रबन्ध गर्न सक्थौं भने उच्च दरको आर्थिक वृद्धि र त्यो पनि समावेशी र ग्रामीण क्षेत्र लक्षित आर्थिक वृद्धि हासिल गर्न कठिन छैन । मेरो आग्रह छ, यो विषयमा यहाँहरूको ध्यान पुगोस् ।

शान्ति र संविधान निर्माण प्रक्रियाको पूर्णतासँगै हामीले देशलाई आर्थिक सम्वृद्धिको महाभियानमा होम्लैपर्दछ । त्यसका निम्ति कृषि क्षेत्रको आधुनिकीकरण र व्यावसायीकरण पहिलो प्राथमिकतामा राख्नैपर्दछ, जसका निम्ति वित्तीय सेवाको केन्द्रीय महत्व रहने स्वतः सिद्ध छ ।

मलाई विश्वास छ, तपाईंहरूले यो गोष्ठीमा यी तमाम विषयमा उपलब्धिमूलक बहस गर्नुहुनेछ, र यसले निकालेका निष्कर्षहरूलाई कार्यान्वयन गर्नुहुनेछ ।

अन्त्यमा म पुनः गोष्ठीको पूर्ण सफलताको कामना गर्दछु । धन्यवाद ।

२०६८ पुस ९

२. माननीय कृषि तथा सहकारी मन्त्री नन्दनकुमार दत्तको मन्तव्य

यस कार्यक्रमका अध्यक्षज्यू,
मञ्चमा आसिन विशिष्ट व्यक्तित्वहरू,
पत्रकार मित्रहरू,
उपस्थित महिला तथा सज्जनवृन्द ।

आजको यस महत्वपूर्ण कार्यक्रममा आयोजक साथीहरूले मलाई आतिथ्य ग्रहण गर्ने र आफूलाई लागेका विचारहरू यहाँहरू समक्ष प्रस्तुत गर्ने अवसर दिनु भएकोमा म उहाँहरू सबैप्रति धन्यवाद व्यक्त गर्न चाहन्छु । जुन विषयमा “नेपालमा कृषि क्षेत्रको विकासमा वित्तीय सेवाको अवस्था, चुनौती र सम्भावना” विचार विमर्श गर्न लागिएको छ, यो पक्कै पनि सराहनीय छ र यस विचार विमर्शबाट निस्केको निष्कर्षले नेपालको कृषि क्षेत्रलाई दिगो प्रभाव पार्ने गरी कोशेदुङ्गा सावित हुन सक्नेछ भन्ने विश्वास लिएको छु ।

नेपालको समग्र आर्थिक विकासमा कृषि क्षेत्र केन्द्र बिन्दुमा रहेको हामी सबैमा विदितै छ । देशको कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा यस क्षेत्रको योगदान करिब ३५ प्रतिशत छ । देशका पौने तीन करोड नेपालीहरूको बिहान बेलुकाको भोजनको आधार तथा ७४ प्रतिशतभन्दा बढी घरपरिवारको जीविकोपार्जन र देशको कुल रोजगारीको दुई तिहाइ यसै क्षेत्रबाट प्राप्त भएको तथ्य हामीबाट लुकेको छैन । गएको ३ वर्षे योजनामा कृषि क्षेत्रको वृद्धि दर ४.१ प्रतिशत रहने अपेक्षा गरिए तापनि २.५ देखि ३ प्रतिशतसम्म मात्र वृद्धि हुन सक्यो । देशको गरिबी सन् १९९५/९६ मा रहेको ४५ प्रतिशतबाट सन् २०१०/११ मा २५ प्रतिशतमा झरे तापनि ३२ भन्दा बढी जिल्लाहरू अझै पनि खाद्य न्यून र असुरक्षित छन् । साथै, करिब ४० प्रतिशतभन्दा बढी जनसंख्याले पर्याप्त खाना खान पाउदैनन् । देशका झण्डै आधा प्रतिशत बालबालिकाहरू कुपोषणको सिकार भएका छन् । नेपालमा प्राय सबै कृषकहरू गरीब छन् र देशको कृषिको व्यापार घाटा बढ्दो छ ।

नेपालमा कृषि विकासलाई व्यवस्थित गर्न नीतिगत तहमा योजना, परियोजना नवनेका होइनन्, प्रशस्त बनेका छन् तर ती योजना, परियोजनाहरू यथार्थ रूपमा कार्यान्वयन तहमा उत्रिन सकेनन् । फलस्वरूप कृषि क्षेत्रको विकासको गति सुस्त रहन पुग्यो । केही क्षेत्रहरू जस्तै चिया, पुष्प, डेरी र पक्षीमा व्यावसायिक रूपमा अगाडि देखा परेता पनि अन्य क्षेत्रहरू अधिकांश रूपमा अगाडि बढ्न सकेनन् । जसको कारण १९८० को दशकमा खाद्य निर्यात गर्ने सूचीमा रहेको नेपाल हाल आएर खाद्य आयात गर्ने देशमा परिणत भएको छ ।

कृषि क्षेत्रलाई व्यवस्थित रूपमा विकास गर्ने दीर्घकालीन कृषि योजना (APP) सन् १९९५/९६ देखि सुरुआत भएको देखिन्छ । योजनामा यदाकदा केही त्रुटि भए पनि यसलाई पूर्ण पाठको रूपमा लिन सकिन्छ । यस योजनाले परिर्लक्षित गरेको लगानी र यसलाई आवश्यक पर्ने सामग्रीहरू (Inputs) कृषि क्षेत्रले कहिले प्राप्त गर्न सकेन । विडम्बना नै भन्नु पर्छ कि कृषि क्षेत्र सबैको जन जिब्रोमा प्राथमिकतामा परे पनि व्यवहारमा उत्रिन सकेन र लगानीको हिसाबबाट पनि भन्दा APP लागू भएपछि राष्ट्रिय बजेटको तुलनामा कृषि क्षेत्रको बजेट अन्य सामाजिक क्षेत्रभन्दा न्यून रहन पुग्यो । आर्थिक वर्ष २००१/०२ मा कुल राष्ट्रिय बजेटको ३.९४ प्रतिशत हिस्सा ओगटेको कृषि क्षेत्रको बजेट आ.व. २०११/१२ सम्म आइपुग्दा घटेर ३.२७ प्रतिशतमा खुम्चिएको तीतो सत्य हामीसँग छ । यो अवधिमा वैदेशिक सहायता पनि कृषि क्षेत्रमा त्यति आशलाग्दो देखिएन । वाणिज्य बैंकहरूको कृषि क्षेत्रमा लगानी ज्यादै न्यून (करिब २.५ प्रतिशत) रहेको देखिन्छ । निजी क्षेत्रको लगानी र कृषि क्षेत्रप्रतिको आकर्षण ज्यादै न्यून र घट्दो छ । सन् २०१० को

अन्तिममा अमेरिकाको न्युयोर्कमा भएको अल्प विकसित राष्ट्रहरूको सम्मेलनमा अल्प विकसित राष्ट्रहरूले आफ्नो देशको खाद्य सुरक्षा सुनिश्चित गर्न कुल राष्ट्रिय बजेटको कम्तीमा पनि १५ प्रतिशत लगानी हुनु पर्छ भनी मस्योदा पास गरेका छन् । त्यसैगरी कृषि क्षेत्रका विख्यात विज्ञहरूले पनि कृषि क्षेत्रमा ६ प्रतिशतको वृद्धि हासिल गर्ने हो भने कम्तीमा कुल राष्ट्रिय बजेटको १० प्रतिशत कृषि क्षेत्रमा लगानी हुनु पर्ने जोड दिएका छन् । यिनै तथ्यलाई मध्यनजर गरी स्रोतहरूको बाँडफाँड हुँदा प्राथमिकता र आवश्यकता अनुसार गर्ने पुनर्विचार भए कृषि क्षेत्रले फड्को मार्न सक्ने कुरामा म विश्वस्त छु । कृषि क्षेत्रको व्यवसायमा जोखिम बढिरहेको सन्दर्भमा कृषि र पशु बीमाको व्यवस्थाबाट जोखिम न्यूनीकरण गर्न सरकारी एवम् निजी लगानी बढाउन नितान्त आवश्यक देखिन्छ ।

विगत केही वर्षको शृङ्खला हेर्दा, नेपालमा कुल जनसंख्या वृद्धिको हिसाबमा कृषि क्षेत्रको उत्पादन र उत्पादकत्व बढ्न सकेको छैन । प्रमुख खाद्यान्न बालीहरूमा हाम्रो उत्पादकत्व संभवतः सार्क मुलुकहरूसमै न्यून छ । हाम्रो उत्पादन लागत पनि छिमेकी मुलुकहरूको तुलनामा धेरै गुणा बढी छ, जसको कारण कतिपय बालीमा हाम्रो तुलनात्मक लाभ भए पनि त्यसको पूर्ण लाभ नेपालले लिन सकेको छैन । हाम्रो कृषि क्षेत्र पनि खेतमा काम गर्ने प्रमुख उत्पादकसँग त्यति मैत्री हुन सकेको छैन । जसको कारण उत्पादकले भन्दा बीचमा कारोबार गर्ने विचौलियाहरूले बढी फाइदा लिइरहेका छन् । यस्तो व्यवस्थालाई पूर्ण रूपमा निरुत्साहित गर्दै कृषकहरूले नै आफ्नो थलोमा पूर्ण मूल्य पाउने गरी उत्पादक मैत्री योजना ल्याउन जरुरी छ । उदाहरणको रूपमा भारतमा सन् २००३ देखि अपनाइएको र हाल अत्यन्त लोकप्रिय हुँदै गएको ई कमर्स (ई. चौपाल) योजना ल्याउन उपयुक्त हुनेछ । अपर्याप्त संरचनाहरू, जलवायु परिवर्तनसँग जुध्न सक्ने कमजोर क्षमता, सीमित तथा खण्डित खेतीयोग्य जमिन, विदेशबाट प्राप्त विप्रेषण कृषि कार्यमा प्रयोग हुन नसक्नु र कृषि श्रमिकको चरम अभाव आदि यस्ता कारणहरू छन् जसले कृषि क्षेत्रलाई अघि बढ्नमा बाधा पुऱ्याइरहेका छन् ।

देशमा हाल मौलाउँदै गइरहेको खाद्य पदार्थमा हुने मिसावट, खाद्य असुरक्षा तथा अपर्याप्त पोषण शिक्षाप्रति म गम्भीर छु । कृषि तथा सहकारी मन्त्रालयले अन्य निकायहरूसँग मिलेर बजार अनुगमन गर्ने, अनुचित कार्य गर्नेलाई दण्डित गर्ने तथा स्वस्थ खाद्य पदार्थको कारोबार गर्ने विषयलाई प्राथमिकता दिँदै आफ्नो सीमित साधन र स्रोतबाट कार्य गर्दै आइरहेको छ । तथापि यी सबै कार्य पर्याप्त नहोलान्, तर प्रयास जारी छ । म सबै उपभोक्ताहरू, कारोबार गर्ने व्यवसायीहरू र आम नागरिकहरूलाई यस्ता कार्यहरूमा सहयोग गर्न आग्रह गर्दछु ।

यिनै स्थितिलाई मध्यनजर गर्दै नेपाल सरकारले एसियाली विकास बैंक लगायत अन्य प्रमुख दातृ संस्थाहरूको सहयोगमा दीर्घकालीन सोच र १० वर्षे कार्य योजनाहरू सहित दीर्घकालीन कृषि विकास रणनीति तयार गर्दैछ । यसमा राष्ट्रिय खाद्य तथा पोषण सुरक्षा रणनीति पनि समावेश हुने । यस दीर्घकालीन कृषि विकास रणनीतिले वर्तमान चुनौतीहरूको विश्लेषण गर्दै देश सुहाउँदो समय सापेक्ष व्यावसायिक तथा प्रतिस्पर्धी कृषि प्रणालीको विकास गर्नेछ, भन्नेमा म विश्वस्त छु । उक्त रणनीति अहिले तर्जुमा कै स्थितिमा रहेकाले यसमा सरोकार राख्ने यहाँ उपस्थित सम्पूर्ण सहभागी लगायत सबैले आफ्नो अमूल्य राय सुझाव राख्नु हुनेछ, भन्ने मैले अपेक्षा राखेको छु । यसलाई अझ बढी पारदर्शी बनाई थप अन्तरक्रिया, छलफल र विचार विमर्श गर्न सम्बन्धित निकायलाई निर्देशन दिएको छु । आशा छ, यी निकायहरूले सबैको भावना समेटेर असल, व्यवहारिक तथा व्यावसायिक योजना बनाउन सफल हुनेछन् ।

यस अन्तरक्रिया गोष्ठीमा आमन्त्रण गरेर आफ्ना केही विचारहरू राख्ने मौका दिनु भएकामा म कृषि तथा सहकारी मन्त्रालयको तर्फबाट र म आफ्नै तर्फबाट यहाँहरूलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु । गोष्ठीले कृषि विकासको क्षेत्रमा अवलम्बन गर्नु पर्ने पाटाहरूको सुझाव दिनेछ । यस गोष्ठीबाट प्राप्त हुने सुझावहरू तयार हुन लागेको कृषि विकास रणनीतिका लागि पनि उपयोगी सिद्ध हुनेछ भन्ने आशा गरेको छु ।

अन्त्यमा, गोष्ठीको सफलताको कामना गर्दछु । धन्यवाद ।

२०६८ पुस ९

३. माननीय अर्थमन्त्री वर्षमान पुनको मन्तव्य

यस गोष्ठीका प्रमुख अतिथि सम्माननीय प्रधानमन्त्रीज्यू,
नेपाल राष्ट्र बैंकका गभर्नरज्यू तथा नेपाल सरकारका सचिवज्यूहरू,
उपस्थित विद्वान् वर्ग तथा सहभागी साथीहरू,

यस महत्वपूर्ण गोष्ठीमा केही बोल्ने अवसर दिनु भएकोमा आयोजक संस्था नेपाल राष्ट्र बैंकलाई हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

१. नेपाली अर्थतन्त्रमा कृषि क्षेत्रको योगदान महत्वपूर्ण रहेको छ । नेपालमा करिब ७४ प्रतिशत जनता अभै पनि कृषिमा नै आश्रित रहेकाछन् । विगतदेखि नै कृषि तथा ग्रामीण विकासलाई केन्द्रित गरी योजना तथा कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिएका पनि होइनन् तर पनि अपेक्षा गरिए अनुसारको परिवर्तन भने कहिल्यै पनि हासिल गर्न सकिएको छैन ।
२. राष्ट्रिय कृषि नीतिमा कृषि उत्पादन एवम् उत्पादकत्व अभिवृद्धिका साथै व्यावसायिक र प्रतिस्पर्धात्मक कृषि प्रणालीको विकास गर्ने भनिए तापनि प्रभावकारी कार्यान्वयन हुनसकेको देखिँदैन । साथै, बीसवर्षे दीर्घकालीन कृषि योजनाको अन्तिम चरणमा आइपुग्दा समेत सो योजनाले लिएको लक्ष्य अनुरूपको प्रगति हाँसिल हुन नसकेको स्थिति छ ।
३. विश्वका अधिकांश देशहरू लगायत नेपालका छिमेकी देशहरूले समेत हरित क्रान्तिको माध्यमबाट कृषि क्षेत्रको विकासमा ठूलो फड्को मारिसकेका छन् । नेपालमा भने परम्परागत कृषि प्रणाली नै विद्यमान छ । यसैले हामीले नेपाललाई समन्तुत र स्वनिर्भर बनाउने हो भने कृषि क्षेत्रमा क्रान्ति ल्याउन अपरिहार्य छ ।
४. नेपाल राष्ट्र बैंकको २०६८ को पहिलो त्रैमासिक प्रतिवेदन अनुसार वाणिज्य बैंकहरूबाट भएको कुल लगानी रु. ५ खर्ब ३९ अर्ब ६६ करोडमध्ये कृषि क्षेत्रमा रु. १६ अर्ब १८ करोड मात्र लगानी भएको देखिन्छ । देशको कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको योगदान करिब ३५ प्रतिशत रहेको सन्दर्भलाई हेर्दा कृषि क्षेत्रमा बैंक तथा वित्तीय क्षेत्रको लगानी ज्यादै न्यून रहेको प्रष्ट हुन्छ । यसबाट कर्जा प्रवाहको दृष्टिबाट कृषि क्षेत्र उपेक्षित अवस्थामा रहेको देखिन्छ ।
५. नेपालले कृषि क्षेत्रमा आशातित विकास गर्न नसक्नुमा यस क्षेत्रको वित्तीय सेवामा न्यून पहुँच रहनु एक मुख्य कारण हो । निजी क्षेत्रबाट स्थापित बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू नाफा आर्जन हुने लगानीमा अभिप्रेरित हुनेहुँदा उनीहरूको कर्जा कम जोखिम र बढी प्रतिफल दिने क्षेत्रहरूमा केन्द्रीत रहेको छ । यसैले कृषि क्षेत्र तुलनात्मक रूपमा बैंक तथा वित्तीय क्षेत्रको सेवाबाट उपेक्षित रहेको छ ।
६. कृषि क्षेत्रमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले व्यावसायीकरणको लागि, कृषिजन्य उद्योगको लागि, कृषि पूर्वाधारको लागि जस्तै सिँचाइ, कृषि बजार आदि क्षेत्रमा कर्जा प्रवाह गर्ने प्रशस्त सम्भावना रहेको छ । यसतर्फ बैंक तथा वित्तीय संस्थाले ध्यान दिन आग्रह गर्दछु ।
कृषि क्षेत्रको विकासलाई प्राथमिकता दिई अगाडि बढ्ने वर्तमान सरकारको उद्देश्य रहेको हुँदा यो गोष्ठी अत्यन्तै सामयिक तथा सान्दर्भिक रहेको छ ।

यस गोष्ठीमा कृषिको विकाससँग सम्बन्धित विविध पक्षमा कार्यपत्र प्रस्तुति तथा छलफलबाट कृषि क्षेत्रको विकासको लागि कर्जा, बीमा तथा अन्य क्षेत्रमा गर्नु पर्ने सुधारका

सम्बन्धमा व्यवहारिक सुभाब आउने छ, भन्ने आशा लिएको छु । प्राप्त सुभाबलाई सरकारले गम्भीरतापूर्वक लिनेछ र विद्यमान नीति नियममा आवश्यक सुधार गर्न पछि हट्ने छैन । अन्त्यमा गोष्ठिको पूर्ण सफलताको काम गर्दै आयोजक संस्थालाई पुनः एक पटक धन्यवाद दिन चाहन्छु । धन्यवाद ।

२०६८ पुस ९

(ख) गोष्ठीमा प्रस्तुत कार्यपत्रहरू

१. नेपालमा कृषि व्यवसाय प्रवर्द्धन तथा बजार विकासको अवस्था : सम्भावना र चुनौतीहरू

कमलराज गौतम

**Agriculture Business Promotion and
Market Development System:
Possibilities and Challenges in Nepal**

Kamal Raj Gautam

PD-ABPMDD/DOA

Background:

- In the current status country's agriculture development and growth is based on Agriculture Perspective Plan (APP).
 - APP has a growth strategy
 - Priority inputs are technology, irrigation, fertilizers; and infrastructures like agriculture roads
 - Agriculture Business/Marketing is based either in farmers own land cultivation or cultivation in leased in land.
 - difficulties like: Input availability- time and quality, Unfair competition among producers and traders, accessibility to major market yard, inter district movement - illegal taxes, availability of market information, small quantity of marketable product imposes extra cost and poor development of interlink among the collection
 - high potentiality for diversification and commercialization of agriculture practices in Nepal due to internal market and big external market for which different financial investor can play crucial roles

Coverage of the topic

- Background:
- What about Policy, Acts, Regulations and Orders:
- Where is possibility?
- What is going on?
- Who are the key player in Agriculture Business Promotion and Market Development System?
- How is Institutional arranged for the Development of Marketing System in NEPAL?
- What Existing Agriculture Business Promotion and marketing systems is in Nepal?
- Status of Market Facilities in NEPAL:
- Financial sources in system:
- Needed Improvement for the involvement in the Agro business promotion and market development in Nepal:

What about Policy, Acts, Regulations and Orders:

a. Policies: 10

- National Agriculture Policy, 2004
- Agri-business Promotion Policy, 2006
- Agro-biodiversity Policy, 2007
- National Seed Policy, 2000
- National Fertilizer Policy, 2002
- Irrigation Policy, 2003
- National Tea Policy, 2000
- National Coffee Policy, 2003
- Dairy Development Policy, 2007
- Agriculture Perspective Plan, 1995-2015

Acts, Regulations and Orders

- **Acts 18**
 - Food Act, 2023 (3rd Amendment 2049)
 - Substitution of Mothers' Milk (Sales and Distribution) Act, 2049
 - Iodized Salt (Production, Distribution & Sales) Act, 2055
 - Feed Act, 2033 (Amended in 2055)
 - Patent Design and Trade Mark Act, 2022 (Amended in 2048)
 - Aquatic Animal Protection Act, 2017 (Amended in 2055)
 - Contract Act, 2056
 - Seed Act, 2045
 - Pesticide Act, 2048 (1st Amendment 2064)
 - Plant Protection Act, 2064
 - Animal Health and Animal Service Act, 2055
 - Animal Slaughter House and Meat Inspection Act, 2055
 - Cooperative Act, 2048
 - Nepal Agriculture Research Council Act, 2048
 - Nepal Veterinary Council Act, 2055
 - National Tea and Coffee Development Board Act, 2049
 - National Dairy Development Act, 2048
 - National Cooperative Development Board Act, 2049

Acts, Regulations and Orders

- **Orders**
 - Chemical Fertilizer (Control) Order, 2055
 - Chndradangi Seed and Milk Development Committee (Constitution) Order, 2052
 - Kalimati Fruit and Vegetable Market Development Committee (Constitution) (3rd Amendment) Order, 2063
 - Cotton Development Committee (Constitution) Order, 2037
 - Animal Feed Production Development Committee (Constitution) Order, 2041
 - Bird Flu Control Order, 2064

Acts, Regulations and Orders

- **Regulations 9**
 - Food Regulation, 2027 (4th Amendment 2054)
 - Feed Regulation, 2041
 - Seed Regulation, 2054
 - Pesticide Regulation, 2050
 - Irrigation Regulation, 2056 (1st Amendment 2060)
 - Animal Health and Animal Service Regulation, 2056
 - Animal Slaughter House and Meat Inspection Regulation, 2057
 - Cooperative Regulation, 2049
 - Nepal Veterinary council Regulation, 2057

National Agriculture Policy 2004

- **Vision**
 - Improve the livelihood of Nepalese farmers through sustainable agriculture development by transforming subsistence agriculture system into commercial and competitive one.
- **Objectives -56**
 - To achieve food security and reduce poverty through sustainable economic growth by establishing commercial and competitive agriculture system, following three major objectives have been set forth
 - Increase agricultural production and productivity
 - Develop commercial and competitive agriculture base to compete regional and world market
 - Conserve, protect and utilize natural resources, environment and bio-diversity

Development of Commercial and competitive agriculture system

Policies for	
Agriculture Business Promotion	Agriculture Market Development System
Quantity, Quality, Product promotion through large production pocket	Business oriented Training program on the basis of Demand
Market intervention to support food deficit districts through procurement of food grains at market price	Improvement in agriculture and livestock Quarantine services
Double track management of Government farm	Priority to Cooperative based Agro Industry and business promotion
Insurance Policy for extension of livestock Insurance covering birds, crop seed and high value agriculture commodity	Policy formulation for commercial production, processing and marketing through Cooperative and private sector participation
Promotion of Organic farming	Introduction of fee based agriculture technology service to attract different stake holders
Encouragement for highbred seed production and utilization, Monitoring of Genetically Modified Organism (GMO)	promotion of market information system
	Market infrastructure development

Agri-business promotion policy 2006

2-Service Related (10)	Integrated service provide	Partnership approach	Private sector
	Establishment of Commercial service center	Partnership approach	Private sector
	Market related Business Promotion infrastructures Research and development	Irrigation, Agriculture road, Collection centers etc	Private sector
	Promotion of contract service	Facilitation and supervision	Private sector
	Quality Certification establishment of	Establishment of Accredited Independent Analytical laboratory	Public and private sector
	Insurance	Crop production, Livestock, market Management and Agro Industry	Private sector
	Export Market information services	Use of Nepalese Diplomatic mission	

Agri-business promotion policy 2006

Policy	Policy Focus	Approach	Opportunities/Room
1- Market oriented Production Related (8)	Establishment larger production pocket based on geographical, technical and economical viability	Integrated service providing	Private sector
	Based on Industrial policy Establishment of special economic zone	<ul style="list-style-type: none"> Commercial crop/commodity production area Organic/pesticide -free production area Agri export oriented production area 	Private sector
	Grazing facility	<ul style="list-style-type: none"> on contract 	Private sector
	Land sealing and exemption of Tenancy right	<ul style="list-style-type: none"> Rebate for exportable commodity promotion On contract farming land 	Private sector
	Public land leasing out	<ul style="list-style-type: none"> for herbal production 	Private sector

Agri-business promotion policy 2006

3- Financial Support Related (8)	Tax exemption Rebate	<ul style="list-style-type: none"> Up to 10year 75% custom rebate for machinery and tools import Up to 10year 25% rebate on electricity surcharge for electricity based cold and frozen Storage, Cold Chain, Cold chamber and Chilling Vat 	Private sector
	Promotion of local raw material use	Agro based Industry	Private sector
	Technical support	Support in establishment of Export and Market oriented business	Private sector
	Loan provision	Farmers group JAMANAT	Bank

Agri-business promotion policy 2006

4. Inclusiveness Program Related (3)	Minority community, ethnicity, gender. Educated Unemployed and ex service holder	Inclusiveness	Program
5. Human Resources Development Related (2)	Capacity and quality Improvement of training centers	Capacity and quality	Private sector
6. Infrastructure development and management Related (10)	<ul style="list-style-type: none"> • Establishment of CC, WM, RM • Provision of 20% for maintenance • Provision of e-commerce • Market Information Services • Establishment of auction system in WM • Facility on interest rate for transportation vehicles • Technical and financial support for rural area • Establishment of Agriculture Business Promotion Fund 	Partnership, PPP 2% net income allocation from each Market committee.	Private sector
7. Governance (3)	<ul style="list-style-type: none"> • High level Committee • Working Guideline • Monitoring Committee 	<ul style="list-style-type: none"> • Establishment of Agribusiness Promotion Committee 	Private sector

Status of yield of different crops between Existing yield rate and Research possibility Yield

Crop	Average yield rate (Ay) (2009/010)	Research Potential Mean yield (RPy)	Yield Gap= RPy - Ay
Paddy	2716	8190	5474
Wheat	2129	6100	3971
Maize	2119	7090	4971
Potato	13472	31200	17728

Where is possibility?

Characteristics of Landholding in Nepal:

Agriculture Census	Area of holdings (000 ha.)	% increase/Decrease	Average holding size (ha.)	% increase/Decrease
1961/62	1685.4		1.11	
1971/72	1654.0	-1.9	0.97	-12.6
1981/82	2463.7	48.9	1.13	16.5
1991/92	2597.4	5.4	0.96	-15.0
2001/02	2653.9	2.2	0.80	-17.2

What is going on?

- Existing involvement of different agencies in agriculture business -26
 - Commodity Association organization
 - Livestock Business Related Association organization
 - Dairy Industry
 - Horticulture
 - Spices industry
 - Sugar Industry
 - Tea and coffee Industry
 - Seed Traders-1476
 - Trained seed traders-829
 - Agro vet- Pesticide Retailer License holder-7430

Who are the key player in Agriculture Business Promotion and Market Development System?

- **Public sector:** Different-Nepal Agriculture Research Council, DOA, DLS, DFTQC, Company and Corporation are involved
- **Private Sector:** Farmer, Entrepreneur, service provider
- **Local governance:** VDC, DDC
- **NGO:** bridging between different service provider and service seeker

Sector of business - Service

Service	Extension	Storage	Transportation	Need Identification	Need Identification	Tax
<ul style="list-style-type: none"> •Extension •Quality control •Storage •Value addition •Infrastructure-development •Market yard development •Market Information •Road 	<ul style="list-style-type: none"> •Value addition •Transportation •Supply management •Infrastructure-development •Market yard development •Market Information •Supply of tools and Impalements-Crate, weighing machine 	<ul style="list-style-type: none"> •Infrastructure-development •Market yard development •Market Information 	<ul style="list-style-type: none"> •Need Identification •technical services •Distribution Management 	<ul style="list-style-type: none"> •Need Identification •Distribution Management 	<ul style="list-style-type: none"> •Tax exemption •Soft loan 	

Sector of business -Input

Sector of business	Key Player					Remarks
	Public	Private	PPP	NGO	Local Governance	
Input	<ul style="list-style-type: none"> • NARC-research • National Seed company Ltd. • Agriculture Input company Ltd. • Department of irrigation • DOA-Demand 	<ul style="list-style-type: none"> • Seed-Contract/Import • Breed • Research 	<ul style="list-style-type: none"> • Seed Breed 	<ul style="list-style-type: none"> • Dem and force creation 	<ul style="list-style-type: none"> • Need identification • Distribution Management 	<ul style="list-style-type: none"> • Subsidy

Sector of business -Output

<ul style="list-style-type: none"> •NFC •DDC 	<ul style="list-style-type: none"> •Marketing •Grading •Storage facility-cold storage, ware houses 	<ul style="list-style-type: none"> Infrastructure development 				
--	---	--	--	--	--	--

How is Institutional arranged for the Development of Marketing System in NEPAL?

- In 1972, Department of Food and Agriculture Marketing Services
- In 1992, Market Development Division
- In 2000, Market Development Directorate
- In 2004, Agri-business Promotion and Market Development Directorate

What Existing Agriculture Business Promotion and marketing systems is in Nepal?

- **Agriculture Business Promotion:**
 - Domestic Marketing Assistance
 - International Marketing
 - Industry & Commodity Development
 - Trade Show Assistance
 - International Marketing
 - Organic Certifications
 - Export Certifications

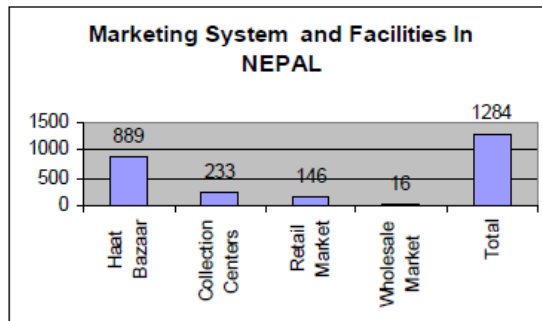
Agri-business Promotion and Market Development Directorate

- promote agri-industry and agri-business based on agricultural commodities,
- enhance the accessibility of agricultural commodities to the consumers through the organized marketing system and
- promote internal and export markets in partnership with cooperatives and private sector.

Agriculture marketing systems

- Sale to moneylenders and traders
- Hat Bazaar
- Collection Centers
- Wholesale markets
- Co-operative marketing

Status of Market Facilities in NEPAL

Benefits - Payback on Collection Center (CC) Investment

	Notes
Investment	\$4,375 Rs. 350,000
Annual Sales (KG)	One ton per Mkt Day, twice a week, about 400 farmers.
Annual Sales	RS. 15 per KG, Sales per HH about \$500
Value Add by CC	Based on SIMI study showing 20% higher prices at CCs
Payback on investment in about one year	

Collection Centers!

Financial sources in system:

- Even though the private sector is playing key role in this sector of servicing providing by investing a huge amount of money still there is a big room for investment in different aspects of agribusiness promotion and market development.

Commercial Bank's Investment for Commercial Agriculture in collaboration with Department of Agriculture with Interest Subsidy Program:

- Some investment example:
- **Community Post Harvest Center for Seed Processing:**
- Investment in infrastructure development such as storage facilities, threshing floor, etc. for promising seed entrepreneurs:
- Company Name: Bij Bridhi Company Pvt. Ltd. Pithuwa, Chitwan
- Bank: KIST Bank, Tandri Branch
- Total Investment: NRs. 25,00,000/-
- Company Investment: NRs. 10,00,000/- (40 %)
- Bank Investment: NRs. 15,00,000/- (60 %)
- Interest Paid by : GoN, Dept of Ag, Directorate of Agricultural Engineering
- Interest Rate: 15% per annum
- Payback Period: 5 Year- Capital Installment pay by company
- Investment Start Date: 2010/07/07
- Establishment Period: 2011/01/07
- Repayment Due Date: 2015/07/07

Commercial Bank's Investment for Commercial Agriculture in collaboration with Department of Agriculture with Interest Subsidy Program:

- Some investment example:
- **Community Post Harvest Center for Seed Processing:**
- Investment in infrastructure development such as storage facilities, threshing floor, etc. for promising seed entrepreneurs:
- Company Name: Bij Bridhi Company Pvt. Ltd. Pithuwa, Chitwan
- Bank: KIST Bank, Tandri Branch
- Total Investment: NRs. 25,00,000/-
- Company Investment: NRs. 10,00,000/- (40 %)
- Bank Investment: NRs. 15,00,000/- (60 %)
- Interest Paid by : GoN, Dept of Ag, Directorate of Agricultural Engineering
- Interest Rate: 15% per annum
- Payback Period: 5 Year- Capital Installment pay by company
- Investment Start Date: 2010/07/07
- Establishment Period: 2011/01/07
- Repayment Due Date: 2015/07/07

Community Post Harvest Center for Seed Processing

Needed improvement for the involvement in the Agro business promotion and market development in Nepal:

- Investment and policy friendly Market Act
- Marketing surveys
- National Agriculture Business promotion and Market Development Plan
- Grading and standardization education and facility
- Organization of regulated markets
- Provision of warehousing facilities
- Dissemination of market information
- Directorate of Agriculture Marketing and inspection
- Government Intervention

We need to draw our attention to:

Our resources are Manpower, Sun, Soil, Water, Time ...

- Consider both Local & Global scenario
- Make two plans - Short & Long
- Execute the Plan
- Observe for Errors & Updates

People is our main resource

- Unproductive, inefficient, jobless people is a liability, while -
- Techno-smart, efficient and productive people is the best asset for a country
- Convert our liability in to asset to fit this globe

How to help better

1. We can help a man by giving him a fish,
or
2. We can also help a man by teaching him
how to catch huge fishes

Comparatively, the 2nd option is better and sustainable

Think out of the Box

- Do not say, 'alleviate poverty' instead,
- Say, 'Let us become rich' and
- Let us become rich together
- Utilize Globalization, ICT, and TIME

The simple Math

- a. A developed country – Technology = A poor country
- b. A poor country + Technology = A Rich country
- Let us make our people Techno-smart

THANK U

- I also need some mental support and incentives from YOU

२. नेपालमा कृषि कर्जाको अवस्था

- डा. मीन बहादुर श्रेष्ठ

NRB Conference

Agricultural Credit in Nepal

Dr. Min Bahadur Shrestha
Executive Director
NEPAL RASTRA BANK
Research Department

8 Paus 2068

Agricultural Credit in Nepal

Importance of Agricultural Sector

- Agricultural sector occupying one third share in GDP
- 76 percent population dependent on this
- Large number of small and marginalized farmers
- Export potential of agricultural products.

Dr. Min B. Shrestha

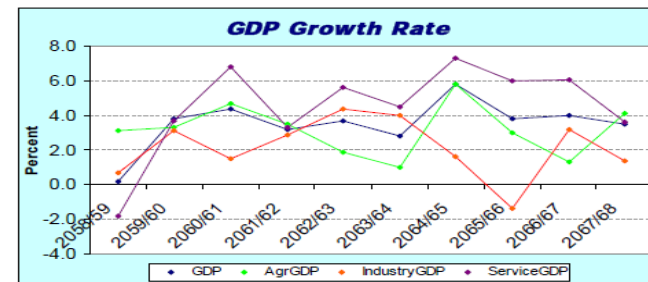
Agricultural Credit in Nepal

Outline

- Importance of Agricultural Sector
- Investment in Agricultural Sector
- Major Agri-Credit Related Programs
- Bank Credit to Agricultural Sector
- Problems and Prospects

Agricultural Credit in Nepal

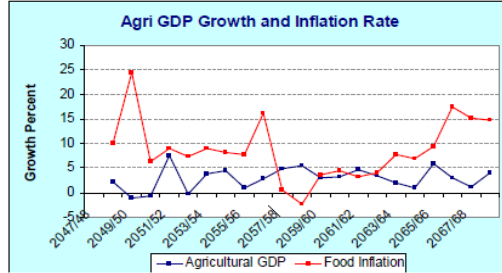
Contribution of Agri Sector to GDP Growth

Dr. Min B. Shrestha

Agricultural Credit in Nepal

Agricultural Performance and Inflation

Dr. Min B. Shrestha

Page 5

Agricultural Credit in Nepal

Resource Allocation by Various Plans

(Rs. Crore)

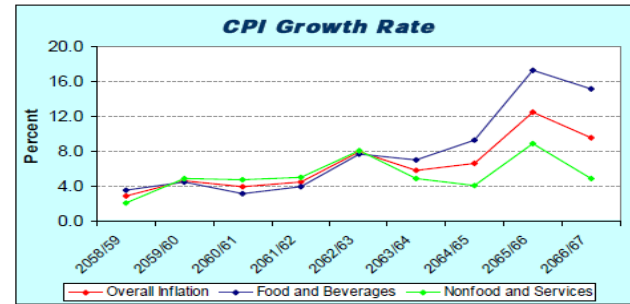
Plans	Total Expenditure	Agri Expenditure	Share (Percent)
First Plan	21.44	0.69	3.2
Second Plan	59.70	2.24	3.8
Third Plan	1,78.00	39.77	22.3
Fourth Plan	2,40.18	49.82	20.7
Fifth Plan	8,87.06	96.94	10.9
Sixth Plan	22,00.00	6,16.20	28.0
Seventh Plan	74,17.40	20,04.50	27.0
Eight Plan	111,82.44	11,42.14	10.2
Ninth Plan	158,19.00	11,08.40	7.0
Tenth Plan	180,46.00	12,73.00	6.7
Eleventh Plan	280,30.10	14,34.10	5.1
Twelfth Plan	565,14.00	38,38.00	6.8

Dr. Min B. Shrestha

Page

Agricultural Credit in Nepal

Components of Inflation

Dr. Min B. Shrestha

Page 6

Agricultural Credit in Nepal

Resource Allocation by Annual Budgets

(Rs. Crore)

Fiscal Year	Total Expenditure	Agriculture Expenditure			Share %
		Recurrent	Capital	Total	
2034/35	2,67.49	0.67	18.95	19.62	7.33
2039/40	6,97.92	0.45	66.86	67.31	9.64
2044/45	14,10.50	0.90	92.89	93.79	6.65
2049/50	30,89.77	4.56	2,07.72	2,12.28	6.87
2054/55	56,11.83	8.08	2,14.43	2,22.51	3.97
2059/60	84,00.61	1,78.40	18.70	1,97.10	2.35
2060/61	89,44.26	1,85.60	16.02	2,01.62	2.25
2061/62	102,56.04	2,11.72	21.75	2,33.47	2.28
2062/63	110,88.90	2,43.75	26.54	2,70.29	2.44
2063/64	133,60.46	2,76.62	1,37.42	4,14.04	3.10
2064/65	161,34.99	3,05.79	3,21.18	6,26.97	3.89
2065/66	219,66.20	4,40.10	55.69	4,95.79	2.26
2066/67	259,68.91	6,39.80	48.50	6,88.30	2.65
2067/68	306,27.00	8,69.90	83.80	9,53.70	3.11
2068/69	384,90.00	11,04.50	1,38.50	12,43.10	3.23

Dr. Min B. Shrestha

Page

Agricultural Credit in Nepal

Role of Credit

1. **Use of new technology**
2. **High productivity**
3. **Increased production**
4. **Increased quality of produce**
5. **Growth of allied industries**
6. **Less labour consumption.**

Agricultural Credit in Nepal

Major Agri-Credit Related Programs ...

6. **Western Terai Poverty Allev. Prog. (2054-61)**
IFAD, 8 districts, Rs. 16.14 crore
7. **Third Livestock Dev. Program (2053-2060)**
ADB, 19 districts, Rs. 16.95 crore
8. **Community Ground Irr Sector Program (2056 -2063)**
ADB, 12 districts, Rs. 21.70 crore
9. **Other Programs**
Banking with the poor, Bisweswar with the poor, etc.

Agricultural Credit in Nepal

Major Agri-Credit Related Programs

1. **Small Farmers Dev Program (2031/32-63/64)**
FAO, UNDP, ADB, 56 districts, → SFCL
2. **Priority Sector Credit Program (2033-2064)**
5%, → 7%, → 8%, → 12% of total loans
3. **Production Credit for Rural Women (2045-2054)**
IFAD, 67 districts, Rs. 23.45 crore
4. **Productive Sector Credit (2047 - Date)**
25%, → 40% of total loans
5. **Micro-credit Program for Women (2050-2059)**
ADB, 15 districts, Rs. 19.52 crore

Agricultural Credit in Nepal

Current Agri-Credit Related Programs

1. **Productive Sector Credit (2047)**
25%, → 40% → 10% of deposits
2. **Rural Self-Reliance Fund (2047)**
Government, NRB, 57 districts, Rs. 81.61 crore
3. **Grameen Bank Replicators (2049)**
21 RDBs, 54 districts, Rs. 77,36 crore, (Rs. 14,85 crore OS)
4. **Deprived Sector Credit (2048/49)**
Interest subsidy, Current ratio 3.5%, 3.0% and 2.5% .

Agricultural Credit in Nepal

Bank Credit to Agricultural Sector

(Rs. billion)

FY	Total Bank Credit	Total Agri-Credit	Share %
2039/40	4.09	0.65	15.9
2044/45	10.41	2.34	22.5
2049/50	25.73	6.39	24.8
2054/55	81.01	12.90	15.9
2059/60	139.39	15.32	11.0
2060/61	156.80	16.96	10.8
2061/62	180.50	17.20	9.5
2062/63	198.85	15.78	7.9
2063/64	231.84	13.88	6.0
2064/65	306.54	13.88	4.5
2065/66	401.78	13.38	3.3
2066/67	469.33	14.29	3.0
2067/68	526.23	14.19	2.7

Dr. Min B. Shrestha

Page 13

Agricultural Credit in Nepal

Outstanding Credit of ADBN

(Rs. billion)

Fiscal Year	Agri Credit	Other Credit	Total Credit	Agri Credit Share (%)
2039/40	0.58	0.13	0.70	82.0
2044/45	1.79	0.45	2.24	79.8
2049/50	3.25	1.01	4.26	76.3
2054/55	6.80	2.96	9.77	69.7
2059/60	11.58	7.05	18.63	62.2
2060/61	12.06	7.66	19.71	61.2
2061/62	12.79	8.39	21.17	60.4
2062/63	12.67	9.18	21.86	58.0
2063/64	9.63	24.60	34.23	28.2
2064/65	9.67	26.90	36.59	26.4
2065/66	9.10	29.20	38.27	23.8
2066/67	8.59	31.90	40.46	21.2
2067/68	6.95	33.40	40.39	17.2

Dr. Min B. Shrestha

Page 13

Agricultural Credit in Nepal

Sectoral Distribution of Bank Credit

Sector	2063/64	2064/65	2065/66	2066/67	2067/68
Total Bank Credit (Rs. in billion)	231.84	306.54	401.78	469.33	526.23
Sectoral Share (%)					
Agriculture	6.0	4.5	3.3	3.0	2.7
Mines	0.6	0.6	0.4	0.4	0.4
Production	26.9	24.4	21.9	20.2	21.9
Construction	8.5	10.6	11.2	10.6	9.8
Metal Productions, Machinery & Electrical Tools & fitting	1.3	1.7	1.6	1.3	1.2
Transportation Equipment Production & Fitting	1.4	1.4	1.7	2.2	2.3
Transportation, Communications & Public Services	5.7	5.3	4.6	4.7	3.8
Wholesaler & Retailers	19.7	18.2	17.1	18.9	20.8
Finance, Insurance & Fixed Assets	6.0	8.1	9.7	11.5	11.0
Service Industries	7.9	6.9	5.8	6.3	6.9
Consumable Loan	3.5	3.1	3.7	4.8	4.2
Local Government	0.0	0.0	0.5	0.7	0.2
Others	12.6	15.2	18.5	15.3	14.8
Total	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Dr. Min B. Shrestha

Page 14

Agricultural Credit in Nepal

Bank Credit to Agriculture in India

(Rs. billion)

Fiscal Year	Total Bank Credit	Agri Credit of Banks	Agri Credit Share (%)	Agri GDP	Agri Bank Credit to Agri GDP (%)
2000-01	5,114	593	11.6	4,089	14.5
2001-02	5,897	648	11.0	4,425	14.6
2002-03	7,292	805	11.0	4,255	18.9
2003-04	8,408	993	11.8	4,830	20.6
2004-05	11,004	1,316	12.0	5,014	26.3
2005-06	15,071	1,920	12.7	5,679	33.8
2006-07	19,312	2,547	13.2	6,252	40.7
2007-08	23,619	3,081	13.0	7,163	43.0
2008-09	27,755	3,756	13.5	7,995	47.0

Dr. Min B. Shrestha

Page 16

Agricultural Credit in Nepal

Problems in Increasing Agri Credit

- 1. High profit in other sector credit**
- 2. Small credit and high admin cost in agriculture credit**
- 3. Lack of sufficient collateral**
- 4. Lack of crop and livestock insurance**
- 5. Lack of commercialization**
- 6. Extension of credit to agri sector not mandatory.**

Agricultural Credit in Nepal

Prospects of Increasing Agri Credit

- 1. Portfolio diversification by banks**
- 2. Long-term investment opportunities**
- 3. Contribution to economic growth and social welfare**
- 4. Increased additional investment opportunities.**

३. कृषि क्षेत्रको विकासमा सहकारी संस्थाहरूको भूमिका: अवसर तथा चुनौतीहरू

खेमबहादुर पाठक
अध्यक्ष, नेपाल कृषि सहकारी केन्द्रीय संघ, कुपण्डोल, ललितपुर

१. पृष्ठभूमि :

देशको ८०% भन्दा बढी जनसंख्या ग्रामीण क्षेत्रमा बसोबास गर्छन् । ७४% जनसंख्या कृषिमा आश्रित तथा कृषि नेपाली अर्थतन्त्रको मेरुदण्ड भएकाले देश विकासका प्रयासहरू तथा योजनाहरू कृषिमुखी हुन अति आवश्यक देखिन्छ । कृषिजन्य पदार्थको उत्पादन उत्पादकत्वमा वृद्धि एवम् व्यावसायीकरण र विविधीकरणमा जोड दिई निर्यातमुखी कृषि व्यवसाय बनाई देशको अर्थतन्त्रलाई मजबुत बनाउन सबै क्षेत्रको सहयोग र प्रयास हुन जरुरी छ ।

कृषि क्षेत्रको विकासका लागि वित्तीय बजार सम्मको पहुँच, सुलभ कर्जा, घरदैलोमा प्राविधिक सेवा, सुलभ ढंगबाट मल बीउ औषधी र उत्पादित उपजको सहज ढंगबाट बिक्री गर्न पाउने किसानको बजार, शीत भण्डार, कृषि सिँचाइ, कृषि सडक भएमा मात्र कृषि क्षेत्रले निर्यातमुखी योगदान दिन सक्दछ । प्रविधि, पूर्वाधार र प्रोत्साहन कृषि उत्पादनको आधार हो । कृषि उत्पादन वृद्धि, रोजगारी प्रवर्द्धन, समावेशी तथा सन्तुलित विकास, गरिबी न्यूनीकरण बीउ तथा खाद्य सुरक्षाको क्षेत्रमा किसानहरूलाई सक्षम बनाई सहस्राब्दी विकास लक्ष्यहरूको प्राप्ति र जलवायु परिवर्तनबाट हुने असरहरूको न्यूनीकरण गर्ने खालका योजना र प्रयास हुन अति जरुरी भएको छ ।

२. नेपालमा कृषिको अवस्था :

त्रिवर्षीय अन्तरिम योजनामा कृषि क्षेत्रमा वार्षिक वृद्धिदर ३.६% हुने अनुमान गरिएकोमा योजनाको अन्तमा ३.३% उपलब्धि हासिल भएको तथ्याङ्क देखिन्छ । योजनाको आधार वर्ष २०६३/६४ मा कृषि क्षेत्रको योगदान ४.७% भएता पनि आ.व. २०६५/६६ मा २.१%, आ.व. २०६६/६७ मा प्रतिकुल मौसमले गर्दा लक्ष्य पूरा हुन सकेन । राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा कृषि क्षेत्रको कुल योगदान आ.व. २०६६/६७ मा ३३.५०% रहेको देखिन्छ ।

२.१. कृषि उत्पादनको अवस्था :

क्र.सं.	बालीको नाम	उत्पादन लक्ष्य हजार मे.ट.	प्रगति हजार मे.टन	प्रतिशत
१	खाद्यान्न	७७७८	७७६२	९९.८१
२	दलहन	२८५	२६२	९१.९३
३	फलफूल	७२३	७०६	९७.६५
४	तरकारी	३००१	३००४	१००.१०
५	मासु	२५५	२४८	९७.२५
६	अण्डा(१० लाखमा)	७१५	६४३	८९.९३
७	दूध	१५४७	१४९६	९६.७०
८	माछा	५७	५०	८७.७२
९	उखु	२८९४	२५९२	८९.५६
१०	आलु	२३७९	२५१७	१०५.८०

स्रोत : त्रिवर्षीय योजना २०६७/०६८

२.२. गरिबी तथा जग्गाको स्वामित्व

(प्रतिशतमा)

	गरिबीको रेखामुनीको जनसंख्या	गरिबीको विषमता	गरिबीको गहनता	जनसंख्याको विवरण	गरिबीको विवरण
जम्मा					
जग्गा नभएका	२२.७	४.७	१.५	१८.९	२१
०.२ हे. भन्दा कम	२९.९	७	२.५	२०.७	१७
०.२-१ हेक्टर सम्म	२८.२	६.२	२.१	४९.४	४४
१-२ हेक्टर सम्म	१९.१	३.३	०.९	९.८	१३
हेक्टर भन्दा माथि	६.५	१.२	०.४	१.२	४.७
नेपाल	२५.२	५.४	१.८	१००	१००
ग्रामीण क्षेत्र					
जग्गा नभएका	२८.५	५.७	१.८	१३.४	१३
०.२ हे. भन्दा कम	३२	७.६	२.७	२१.४	१८
०.२-१ हेक्टर सम्म	२९.६	६.६	२.२	५३.२	४९
१-२ हेक्टर सम्म	२०.१	३.५	१	१०.६	१५
हेक्टर भन्दा माथि	१.७	१.५	०.५	१.४	४.९
शहरी क्षेत्र					
जग्गा नभएका	१६.९	३.६	१.२	६०.३	५५
०.२ हे. भन्दा कम	१८	३.६	१.२	१६.१	१४
०.२-१ हेक्टर सम्म	१४.५	२.८	०.८	२०.२	२२
१-२ हेक्टर सम्म	९.१	१.५	०.३	३.४	५.८
हेक्टर भन्दा माथि	०	०	०	०	३.८
शहरी	१५.५	३.२	१	१००	१००

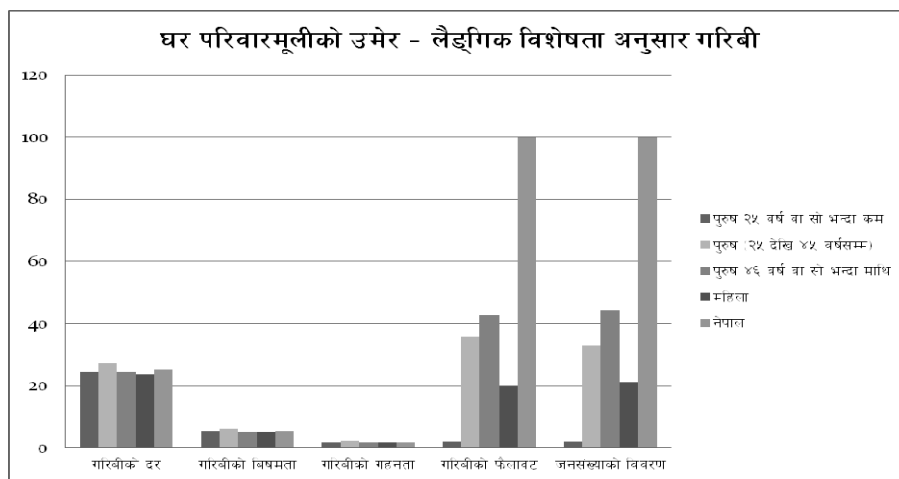
स्रोत : नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण २०६६/०६७

२.३. घर परिवारमूलीको उमेर - लैङ्गिक विशेषता अनुसार गरिबी :

(प्रतिशतमा)

घर परिवारमूलीको विशेषता	गरिबीको दर	गरिबीको विषमता	गरिबीको गहनता	गरिबीको फैलावट	जनसंख्याको विवरण
पुरुष २५ वर्ष वा सो भन्दा कम	२४.४९	५.४१	१.८२	१.९	१.९
पुरुष (२५ देखि ४५ वर्षसम्म)	२७.३०	६.१०	२.१०	३५.७	३२.९
पुरुष ४६ वर्ष वा सो भन्दा माथि	२४.२९	५.०७	१.६५	४२.६	४४.२
महिला	२३.६९	५.१५	१.६९	१९.८	२१.०
नेपाल	२५.१६	५.४३	१.८१	१००.००	१००.००

स्रोत : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, जीवनस्तर सर्वेक्षण २०६६/०६७

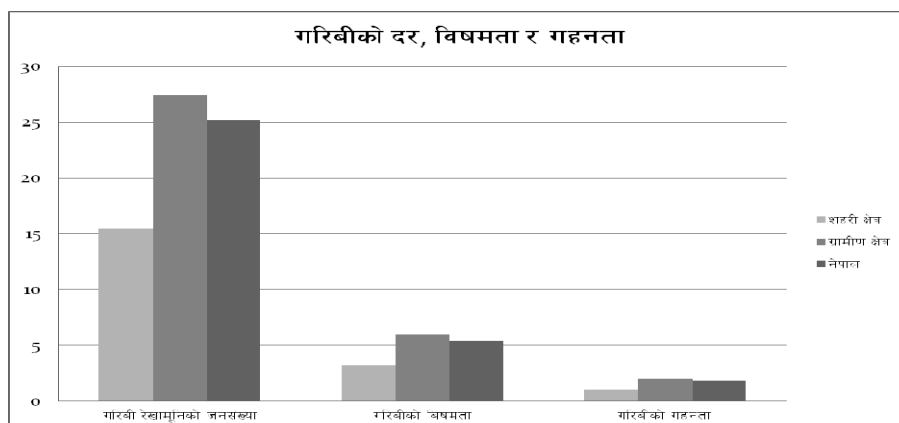

२.४. गरिबीको दर, विषमता र गहनता

(प्रतिशतमा)

नेपाल शहरी क्षेत्र ग्रामीण क्षेत्र	गरिबी रेखामुनीको जनसंख्या	गरिबीको विषमता	गरिबीको गहनता
नेपाल	२५.९६	५.४३	१.८१
शहरी क्षेत्र	१५.४६	३.९९	१.०१
ग्रामीण क्षेत्र	२७.४३	५.९६	२.००

स्रोत : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, जीवनस्तर सर्वेक्षण २०६६/०६७

२.५. कुल कृषि उत्पादनको अवस्था :

नेपालको प्रमुख खाद्यान्न बालीको रूपमा रहेको धान, मकै, गहुँ, कोदो आदि लक्ष्य अनुरूप उत्पादन नभएको अवस्था रहेको छ ।

तरकारी र आलु उत्पादनमा लक्ष्य गरे भन्दा केही बढी उत्पादन भएता पनि यसले कुल मागको सम्पूर्ण हिस्सा ओगट्न सकेको छैन । धान उत्पादन(प्रति हेक्टर) को तुलना गर्दा पनि अन्य एसियाली मुलुक लगायत सार्क राष्ट्रमै सबैभन्दा पछि परेको स्थिति छ ।

परम्परागत पद्धति, सिँचाइको कमी उत्पादित सामग्रीको उचित मूल्य नपाउनु, कृषकको बजार नहुनु आदि कारण बाट युवाशक्तिले कृषिमा रुची नराख्नु तथा व्यावसायिकताको अभावका कारणले हरेक वर्ष कृषि उत्पादन ह्रासोन्मुख भएको छ । साथै कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा यस क्षेत्रको योगदान पनि कम हुँदै गइरहेको छ । समग्रमा हाम्रो कृषि उत्पादन स्तर ज्यादै दयनीय अवस्थामा रहेको छ ।

३. कृषिको विकासमा कृषि ऋण

कृषि क्षेत्रको विकासमा उत्पादनको अन्य साधनका अतिरिक्त वित्तीय सहयोग, सरल र सुलभ कृषि ऋणले महत्वपूर्ण स्थान ग्रहण गर्छ । कृषि ऋण उपलब्ध गराउने उद्देश्यले वि.सं. २०२० सालमा सहकारी बैंकको स्थापना भएकोमा वि.सं. २०२४ सालमा सहकारी बैंकको समेत कार्य गर्ने गरी कृषि विकास बैंकको स्थापना हुन गयो । पछि कृषि विकास बैंकमा वचत संस्थान समेत गाभियो । कृषि विकास बैंकको स्थापनादेखि नै यसले ग्रामीण क्षेत्रको कृषि ऋण उपलब्ध गराउँदै आइरहेको छ । तर अहिले आएर दुर्गम ग्रामीण क्षेत्रमा रहेका बैंक क्रमशः बन्द गर्दै सदरमुकाम र शहरमा केन्द्रित हुँदै गइरहेका छन् । ग्रामीण क्षेत्रबाट बैंकको विस्थापनले ग्रामीण जनता वित्तीय सेवाबाट विमुख हुन बाध्य भएका छन् । अझ २०६२ असारदेखि कम्पनीमा दर्ता गरेपछि कृषि विकास बैंकलाई निजीकरण गर्न सजिलो बाटो बनाएको सबैले बुझेकै कुरा हो । यसबाट ग्रामीण जनताले पाइरहेको थोरै मात्र सेवा सुविधा पनि गुम्न सक्ने खतरा टड्कारो रूपमा देखिएको छ ।

आज विश्वका ५/६ सय एकाधिकारी कम्पनीको स्वार्थ अनुकूल बनेको विश्व व्यापार संगठनले विकासोन्मुख तथा विकासशील देशको विकासको गतिमा अवरोध ल्याउन अनेक खाले जाल फ्याँकेको छ । भारत चीनपछि नेपाल पनि विश्व व्यापार संगठनको सदस्य भइसकेको छ । नचाहेर पनि हाम्रो देश त्योबाट अलग रहन सक्तैन तर विश्व व्यापार संगठनको चुनौतीलाई सामना गर्ने शक्त योजना बनाएनौं भने हाम्रो श्रमशक्ति उनीहरूको कामदार र हाम्रो समाज उनीहरूको वस्तु प्रयोग गर्ने बजार हुनेछ । यस्तो स्थितिबाट जोगिन सबै नेपाली जनता एकका लागि सबै र सबैका लागि एकको सिद्धान्त लिएर सहकारी आर्थिक संरचनामा आवद्ध हुँदै आउने चुनौतीको सामना गर्न तयार हुनुपर्दछ ।

कृषि तथा गैरकृषि क्षेत्रको विकासमा अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय संस्था र विश्वव्यापार संगठनको सञ्जालबाट मुक्त हुँदै “सबैलाई समान अवसर सिर्जना गर्न स्वच्छ भूमण्डलीकरणको लागि सहकारी” भन्ने अन्तर्राष्ट्रिय सहकारी महासंघको भनाइलाई नेपालका श्रमिक र सबै किसानहरूले आत्मसात गर्नु सबै हिसाबले उपयुक्त बाटो हुनसक्छ र यसका लागि सबै सहकारी एकजुट भई लाग्नु परेको छ ।

वाणिज्य बैंकहरूको लगानी तलको तालिका अनुसार रहेको छ :

तालिका :३.१, उद्देश्य अनुसार वाणिज्य बैकहरूको कर्जा प्रवाह

विवरण	२०६३/६४ (आधार वर्ष)	असार मसान्त			औसत वार्षिक वृद्धिदर(%)
		२०६५	२०६६	२०६७	
(रु. करोडमा)					
कृषि	१३८८.२०	१३८८.००	१३३७.६३	१४२९.०९	०.९७
खानी	१३१.५०	१९५.५०	१७०.९४	२०१.९८	१५.३८
उत्पादन क्षेत्र	६२३७.००	७४८८.९८	८७८७.८०	९४७१.३७	१४.९४
निर्माण	१९७७.००	३२३६.८८	४४८६.७०	४९५६.८०	३५.८५
धातु उत्पादन,मैसिनरी र विद्युतीय उपकरण तथा जडान	२९१.९०	५०६.९४	६५३.४६	५८७.८७	२६.२८
यातायात, उपकरण उत्पादन तथा जडान	३२०.३०	४३४.०२	६९७.७७	१०४५.६४	४८.१६
सञ्चार र सार्वजनिक सेवा	१३१३.००	१६१२.९०	१८४३.२८	२२७.६०	१९.२७
थोक विक्रेता र खुद्रा विक्रेता	४५६३.६०	५५७३.२०	६८८०.८३	८८५८.४१	२४.७४
वित्त, बीमा र स्थिर सम्पत्ति	१३९१.८०	२४९१.३५	३८८८.२७	५४०९.३३	५७.२३
सेवा उद्योग	१८३६.७०	२११६.३३	२३३५.७८	२९६०.५४	१७.२५
उपाभोग्य कर्जा	८१२.००	९४३.७१	१४७१.६२	२२६९.४९	४०.८६
स्थानीय सरकार	०.००	०.००	१९७.२४	३०८.७७	-
अन्य	२९१७.३०	४६६५.६०	७४२६.४८	७९९७.३९	३५.१२
जम्मा	२३९८४.३०	३०६५३.४१	४०१७७.८०	४६९३३.१८	२६.५०
(क्षेत्रगत अंश प्रतिशतमा)					
कृषि	५.९९	४.५३	३.३३	३.०४	३.६३
खानी	०.५७	०.६४	०.४३	०.४३	०.५०
उत्पादन क्षेत्र	२६.९०	२४.४३	२१.८७	२०.१८	२२.१६
निर्माण	८.५३	१०.५६	११.१७	१०.५६	१०.७६
धातु उत्पादन,मैसिनरी र विद्युतीय उपकरण तथा जडान	१.२६	१.६५	१.६३	१.२५	१.५१
यातायात, उपकरण उत्पादन तथा जडान	१.४०	१.४२	१.७४	२.२५	१.८०
सञ्चार र सार्वजनिक सेवा	५.६६	५.२६	४.५९	४.७५	४.८७
थोक विक्रेता र खुद्रा विक्रेता	१९.६८	१८.१८	१७.१३	१८.८७	१८.०६
वित्त, बीमा र स्थिर सम्पत्ति	६.००	८.१३	९.६८	११.५३	९.७८
सेवा उद्योग	७.९२	६.९०	५.८१	६.३१	६.३४
उपाभोग्य कर्जा	३.५०	३.०८	३.६६	४.८४	३.८६
स्थानीय सरकार	०.००	०.००	०.४९	०.६६	०.३८
अन्य	१२.५०	१५.२२	१८.४८	१५.३४	१६.३५
जम्मा	१००.००	१००.००	१००.००	१००.००	१००.००

स्रोत: त्रिवर्षीय योजना २०६७/०६८

समुदायमा छरिएर रहेको श्रम, सीप प्रविधि र पुँजीलाई एकत्रित गरी राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा योगदान पुऱ्याउन तथा सदस्यहरूको आर्थिक सामाजिक र सांस्कृतिक रूपान्तरण गरी सम्बृद्ध समाजको निर्माण गर्न सहकारी संघ संस्थाहरू सशक्त माध्यमको रूपमा स्थापित भएका छन् ।

यी संस्थाहरूको क्षमता विकास र संवर्द्धनमा सहयोग पुऱ्याउन सके कृषि क्षेत्रको विकासमा सहकारीको योगदानले कृषि उत्पादनमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्ने कुरामा निर्विवाद हुनु पर्दछ ।

४. २०६८ अषाढ मसान्तसम्म दर्ता भएका सहकारी संस्थाहरूको विवरण

कार्यप्रकृति	संस्था संख्या	सदस्य		शेयर पुँजी रु.	निक्षेप रु.	लगानी रु.	आम्दानी रु.	खर्च रु.	कर्मचारी	
		पुरुष	महिला						पुरुष	महिला
वचत तथा ऋण	१०९९७	७८६०८८	७०३५८३	१४१६७३२	९४०३५३८२	८९३०८७००	३१६८४९२	२१७२४२७	१२०११	९७३७
बहुउद्देश्यीय	४०७५	५४४३७४	५०४०४४	४३०६९३८	२१३६७७४	२४०७९७९५	३००३२११	१६३३२४३	५३६६	३९५६
कृषि	३६१२	१६४३७१	१४२२९८	७४८६४७	१२३६९१८	२५२४६०२	३२४१०३	२९२२५४	२३९७	१२६६
दुग्ध	१७४७	७१९६९	२३२७३	१२२६००	१३७८२४	१६६८६९	१३६१५४	११६५९१	११६६	४४९
उपभोक्ता	१३३९	३१८२७	१८२६२	१७९८९३	८१८७४	७००३३	३९७१८	४१९२१	५७३	४२५
विद्युत्	३१३	३६७१२	८३३७	३७४००	१५११७	११५६९	११५५६६	८९३२५	२१४	४६
तरकारी तथा फलफूल	१७४	६१७०	६२०१	१७७४२	६३८५८	५७४६१	१४११४	११२२९	४८	४८
चिया	१०३	२८४५	१२३०	६०३३७	५२०८	४५८०	६१२०५	५९५९३	६२	५९
कफी	७५	२४३७	१३२०	१३४४६	११०३	२२२०	२०५६	१६७०	१२	११
जडिबुटी	८९	१९६९	१२६७	१६९१७	६४१	४७३	२५३५	२२९२	२७	२४
मौरी पालन	५४	१०६८	८६०	१५७४	१४८०	३४३	२५७७	१६४१	८	१५
सञ्चार	६८	४१२५	२१७५	५६५३१	१८१८२	१३७५७	११४९१	१२६६८	७३	९४
स्वास्थ्य	७०	३१५०	३५३१	२१५५४५	११९३२८	११०३४१	५८३४	५१९०	१६८	१३७
अन्य	५८५	३५१२८	३२९६७	२८०४३७	३११५१९	४८३२५१	६०३३९	७०१९९	२६५	२२५
जम्मा	२३३०१	१६९२२३३	१४४९३४८	२०२२५१३९	११७२९५२२८	११६८३५८१४	६९४७३९५	४५१०३०३	२२३९०	१६५०२

४.१. सहकारीबाट भइरहेका कार्यहरू :

- १) किसानहरूलाई घर दैलोमा सुलभ कृषि कर्जा तथा लघुकर्जा उपलब्धता
- २) ग्रामीण क्षेत्रमा सीमित बैंकिङ सेवा
- ३) कृषि सामग्री बेचबिखन
- ४) कृषि उपज खरिदबिक्री
- ५) कृषि उपजको प्रशोधन तथा बजारीकरण र तरकारी प्रशोधन

- ६) उपभोक्ता भण्डार
- ७) मानव संसाधन विकास
- ८) वचत कार्यक्रम तथा वचत गर्ने बानीको विकास
- ९) मासुजन्य पदार्थ उत्पादन/दुग्ध उत्पादन तथा संकलन
- १०) सहकारी खेती र सहकारी चिया खेती
- ११) पशु सुरक्षा व्यवस्था
- १२) सामुदायिक सिँचाई कार्यक्रम
- १३) खानेपानी व्यवस्था
- १४) अर्ग्यानिक उत्पादन
- १५) बालबच्चाका लागि कार्यक्रम
- १६) ऊर्जा विकास कार्यक्रम
- १७) एक गाउँ एक उत्पादन
- १८) कृषि पर्यटन
- १९) वन संरक्षण
- २०) सदस्य सुरक्षा व्यवस्था
- २१) सहकारी अनुशरण तथा सहकारी विकास कार्यक्रम (Replication)
- २२) अन्तर संस्था वैदेशिक भ्रमण
- २३) कम्प्युटर पद्धति विकास तथा प्रयोग
- २४) आफ्नै भवन
- २५) कृषि तथा पशु सेवा
- २६) पिछडिएको वर्गलाई समावेश (राउटे, वनकिरिया, मुसहर, चमार आदि)
- २७) सहकारी स्कुल तथा स्वास्थ्य केन्द्रबाट सेवा
- २८) सहकारी मिल
- २९) सहकारी पुरस्कार राख्ने व्यवस्था
- ३०) रोजगारी सृजना
- ३१) सहकारीबाट बैंक स्थापना (सहकारीबाट स्थापित साना किसान विकास बैंक र सहकारी बैंकको लगानीको ९०% हिस्सा कृषि क्षेत्रमा भएको छ।)

५. कृषि क्षेत्रको विकासमा सहकारीको भूमिका :

- रोजगारी तथा आयआर्जनमा वृद्धि भई कुल राष्ट्रिय उत्पादनमा सहकारी क्षेत्रबाट योगदान पुगेको छ।
- अनुगमन तथा नियमन कार्य सुदृढ भई सहकारी संघ/संस्थामा सुशासन कायम भएबाट आमसमुदायलाई दिने सेवा र टेवामा वृद्धि भएको छ।
- सहकारी संस्थामा महिला, विपन्न तथा पिछडिएका वर्गहरूको सहभागिता उल्लेखनीय रूपमा वृद्धि भई सामाजिक समावेशीकरण अभिवृद्धि भएको छ।
- सहकारी शिक्षा तथा तालिम र सूचनामा व्यापकता आई स्थापित संघ संस्थाको क्षमता अभिवृद्धि भएको छ।
- स-साना वचत परिचालन तथा आय आर्जनका अवसर सृजना गर्न लघु कर्जा, लघु उद्यम कर्जा तथा रोजगारमूलक कर्जा प्रदान गर्नमा सहकारी संस्थाहरूको भूमिका सुदृढ भएको छ।

- ग्रामीण क्षेत्रको वचत परिचालन भई लगानी बढनुका साथै ग्रामीण बजार विकास भई सदस्यहरू लाभान्वित भएका छन् ।
- सहकारी क्षेत्रगत योजना एवम् नीति निर्माण भई सहकारी आन्दोलनले निर्दिष्ट दिशा पहिल्याउने प्रयास भएको छ ।
- सहकारी संस्थाहरूको वृद्धि, उपलब्ध जनशक्तिको दक्षता एवम् सरकारी सहकारी संगठनात्मक संरचना बीच तालमेल भई सहकारी क्षेत्रको उल्लेख्य सेवा पुऱ्याउन सक्षम भएको छ ।
- सहकारी सामूहिक खेती प्रणाली विकास भई कृषिको व्यावसायीकरण गर्न मद्दत पुगेको छ ।
- कृषि तथा पशुपंक्षी उत्पादनको व्यावसायीकरण र ग्रामीण पूर्वाधारहरूको विकास मार्फत कृषिको उत्पादकत्व बढाई खाद्य सुरक्षा तथा पोषण आवश्यकताको सुनिश्चितता कायम गर्ने तर्फ केन्द्रीत भएको छ ।
- उन्नत नश्लका पशुपंक्षीहरूको उपलब्धता सरल र सुलभ तुल्याउनुका साथै पशुपंक्षीजन्य उत्पादनको लागत कम गरी प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता बढाउने कार्य भइरहेको छ ।
- खाद्य, कृषि तथा पशुपंक्षीजन्य वस्तुको गुणस्तर परीक्षण, अनुगमन र नियमनलाई प्रभावकारी बनाउन Advocacy भएको छ ।
- कृषि जन्य जैविक विविधताको संरक्षण, संवर्द्धन र सदुपयोग गर्दै जलवायु परिवर्तन अनुकुल प्रविधिहरूको विकास र विस्तार गर्ने कार्यमा उत्प्रेरण भई केही नतिजा आउन थालेको छ ।
- प्राङ्गारिक खेतीलाई प्रोत्साहन गरिएको छ ।
- द्वन्दको अवस्था ग्रामीण क्षेत्रको आवश्यकता पूरा गर्न अग्रणी भूमिका निर्वाह गरेको छ ।
- कृषि शिक्षा, अनुसन्धान र प्रसारलाई समन्वयात्मक रूपमा सञ्चालन गर्न समन्वय भएको छ ।
- करार खेती र सहकारी खेतीलाई प्रोत्साहन गरिएको छ ।
- कृषि तथा पशुपंक्षी बजारको विकास र विस्तार गर्न प्रयास भइरहेको छ ।

६. अवसरहरू :

नेपालको प्रमुख उत्पादक शक्ति किसान, प्रमुख उत्पादनको साधन भूमि भएको र विकासको स्तर प्रारम्भिक स्तरमा भएको स्थितिमा विकासको सम्भावनालाई सहकारी मार्फत सञ्चालन गर्न सकिने ।

- लगभग एक चौथाइ किसान परिवार भूमिहीन छन्, तिनलाई थोरै नै जमिन दिलाउन सकेमा पनि राज्यले हाम्रो लागि गऱ्यो अब हामीले देशको लागि कठोर परिश्रम गर्नुपर्छ भन्ने भावना जागृत हुन्छ वा किसानको एकित गरी संयुक्त खेती गर्ने किसानलाई मात्र जग्गा उपलब्ध गराउन सके उत्पादन वृद्धि हुन सक्दछ ।
- आत्मविश्वास, स्वाभिमान र भविष्यप्रति आश्वस्त श्रमशक्ति नै विकासको सबैभन्दा भरपर्दो आधार हो । त्यसैले सबैभन्दा पहिले श्रमशक्तिमा आशा र आत्मविश्वासको वातावरण सिर्जना गरी कृषि उत्पादनको कार्यमा उत्साह साथ लगाउन सकिने अवसर छन् ।
- भूमिहीनमा जमिनको पहुँच पुऱ्याउनु, सुख्खा जमिनमा सिँचाइको पहुँच पुऱ्याउनु उत्पादनको मुख्य आधार भएकाले यसमा सहभागीले योगदान गर्न सक्दछन् ।
- चकलाबन्दीले लागत घट्छ, उत्पादन बढ्छ । यसकारण चकलाबन्दी कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु पर्दछ, यसमा सहकारीले अग्रणी भूमिका खेल्न सक्दछ ।

- गुठी जमिन रैकर गरिएमा र मोही हक नपाएकाले मोही हक पाएमा उत्साह थपिन्छ, यसले उत्पादन बढाउँछ ।
- विशाल जनसंख्या भएका छिमेकी राष्ट्र भएकाले उत्पादित वस्तुको बजार सहकारी मार्फत् हुन्छ ।
- हाल सत्तरी लाख चोक्रे गाईको ठाउँमा ७ लाख विकसित गाई पुऱ्याउन सके स्वतः स्वेत क्रान्ति सफल हुन्छ । यसमा सहकारीले अग्रणी भूमिका खेल्न सक्दछ ।
- सहकारीको माध्यमबाट गाउँ गाउँमा, जिल्ला जिल्लामा र राष्ट्रमा नमूना बजार बनाई उत्पादनको उचित मूल्य किसानलाई दिलाउने अवसर रहेको छ ।
- गाउँगाउँमा सहकारी लान सके घरघरमा रोजगारी सिर्जना गर्न सकिन्छ र भकारी भर्न सकिन्छ ।
- देशमा साना ठूला गरी ६ हजार नदीनाला छन्, अन्य स्रोत पनि छन्, उत्पाहित जनता र तिनलाई विश्वासमा लिएर काम गर्ने राज्य भएमा सहकारी मार्फत् व्यक्तिगत तथा सामूहिक रूपमा छिटै सिँचाइको विकास र लघु जलविद्युत् विकास गर्न सकिन्छ ।
- सहकारी, सहकार्य, आधुनिक औजार उपकरण, आधुनिक कृषि पशुपालान, आधुनिक फलफूल तरकारी र जडीबुटीको विकासलाई कृषिसँग गाँसेर अधि बढाउँदा किसानमा क्रयशक्ति बढ्छ । यसले रोजगारी बढाउँछ, शिक्षा, स्वास्थ्य र सरसफाइमा विकास गर्छ । यसमा सहकारी परिचालित भई छिटो विकास हुन्छ ।

७. कृषि क्षेत्रमा पुँजी प्रवाह :

नेपालका अधिकांश बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू एवम् वचत तथा ऋण संस्थाहरू समेत शहर केन्द्रित हुँदै गएका कारणबाट कृषि क्षेत्रमा कर्जा लगानी प्रतिशत घटेर २.४% मा झरेको छ । कृषि क्षेत्रमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको लगानी एकदमै न्यून रहनुले नेपालमा कृषि क्षेत्रको विकास प्रतिको उदासीनता भल्किन्छ ।

कृषि क्षेत्रको विकासका लागि स्थापित कृषि विकास बैंक समेत वाणिज्य बैंकमा परिवर्तन भएपछि साना तथा मझौला कृषि व्यवसाय उसको समेत प्राथमिकतामा नपर्ने अवस्था आएको छ । अन्य बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू कृषि क्षेत्रमा लगानी भन्ने न्यून रहेको छ । दुर्गम क्षेत्रमा यो प्रतिशत अझ नगन्य रूपमा रहेको पाइन्छ । अर्कोतर्फ कृषि कर्जामा चर्को ब्याज र बजारको अभावले किसानहरू क्रमशः कृषि पेशाबाट पलायन भइरहेको अवस्था छ । अधिकांश सहरमा रहेका वचत तथा ऋण सहकारी संस्था जोसँग बढी मात्रामा पुँजी छ, उनीहरूको लगानी पनि गैर कृषि क्षेत्रमा भएको छ ।

कृषि क्षेत्रतर्फ प्रवाहित कर्जाको एकीकृत आधिकारिक तथ्याङ्क पाउन मुस्किल छ, भने प्राप्त तथ्याङ्कले यस क्षेत्रमा कुल कर्जाको ५% भन्दा कम मात्र कर्जा प्रवाह भएको देखाउँछ ।

वाणिज्य बैंकहरूबाट वितरित कुल कर्जामा कृषि क्षेत्रतर्फ प्रवाहित कर्जा आर्थिक वर्ष २०६३/२०६४ मा ५.६% रहेकोमा आर्थिक वर्ष २०६७/२०६८ मा यो २.४% मात्र रहेको छ ।

८. सहकारी क्षेत्र

पृष्ठभूमि :

सहकारी आन्दोलनको इतिहास लामो भएपनि सहकारीको आधारभूत सिद्धान्त ग्रहण गरेर सञ्चालन भएको वि.सं. २०४० पछि हो । आज भन्दा ५५ वर्ष पहिला ग्रामीण क्षेत्रका जनतालाई राहत सामग्री उपलब्ध गराउन स्थापित सहकारी संस्थाको सञ्जालले देशको कृषिको उत्पादन, उत्पादकत्व बढाउन पुँजी लगानी तथा विविध सेवा प्रदान गरी देशको अर्थतन्त्रमा महत्वपूर्ण योगदान दिएको पाइन्छ । यस क्षेत्रलाई सरकारले तीन खम्बे अर्थनीति भित्र राखेको भएता पनि सहकारी क्षेत्रको पूर्वाधार विकासका लागि लगानीमा उदासीनता भएको कुरा सबैले महसुस गर्दै आएका छौं ।

समुदायमा छरिएर रहेको श्रम, सीप, प्रविधि, पुँजी र क्षमतालाई एकत्रित गरी राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा योगदान पुऱ्याउन तथा सदस्यहरूको आर्थिक सामाजिक र सांस्कृतिक रूपान्तरण गरी सम्बृद्ध समाजको निर्माण गर्न सहकारी संघ संस्थाहरू सशक्त माध्यमको रूपमा स्थापित भएका छन् ।

यी संस्थाहरूको क्षमता विकास र संवर्द्धनमा सहयोग पुऱ्याउन सके कृषि क्षेत्रको विकासमा सहकारीको योगदानले कृषि उत्पादनमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्ने कुरामा निर्विवाद हुनुपर्दछ ।

९. चुनौतीहरू :

नेपालमा विद्यमान कृषि क्षेत्रका समस्याहरूलाई बुँदागत रूपमा यस प्रकार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

- किसानसँग कृषि भूमि कम रहनु
- जम्मा ३३ लाख किसान परिवारमध्ये १० लाख २० हजार किसान परिवार भूमिहीन हुनु (२००१को गणना)
- जमिनमा व्यापक असमानता हुनु
- केही भूमिमा काम गर्नेहरू नै सबैभन्दा भूमिहीन हुनु
- लामो समयदेखि भोगी आएका किसान नै मोहियानी हकबाट बञ्चित हुनु
- गुठी समस्या समाधान नहुनु
- बिर्ता तथा उखडा समस्या समाधान नहुनु
- जमिनको व्यापक खण्डीकरण हुनु
- जमिनको उर्वराशक्ति रक्षा र जैविक रक्षाप्रति सचेत नहुनु
- कृषि विकासका लागि अनुकूल वन नीति नहुनु
- पशुपंक्षीपालन र कृषि विकासलाई सँग सँगै लाने गुरुयोजना नहुनु
- सिँचाइका लागि आकाशे पानी, सिमको पानी, जमिनमुनीको पानी र सतह सिँचाइलाई कृषि विकासको अनिवार्य महत्वको रूपमा लान नसक्नु
- सहकारीलाई बेवास्ता गर्नु
- समुदायको अनुभव र बललाई बेवास्ता गर्नु,
- विदेशी ऋण र निर्देशनलाई बढी महत्व दिने सोचाइ हुनु ।

- पानीको ५ प्रयोग खानेपानी, सिँचाइ, विद्युत् उत्पादन, माछापालन र पर्यटकीय क्षेत्र विकासलाई एकीकृत ढंगले लान नसक्नु,
- यातायात र कृषि विकासलाई सँगसँगै लान नसक्नु,
- कृषि औजार उपकरणको समयानुकूल विकास गर्न नसक्नु,
- कृषि ऋणका लागि सरल सुलभ र उत्पादनमुखी ऋण नीति हुन नसक्नु,
- कृषि उपजको भण्डारण व्यवस्था राम्रो हुन नसक्नु ,
- कृषि क्षेत्रको बजार विकास र प्रवर्द्धन हुन नसक्नु,
- कृषिको जोखिम न्यूनीकरणका लागि बीमा लगायतको व्यवस्था सीमित हुन, सही किसान माभ नपुग्नु,
- छिमेकी देशको तुलनामा नेपाली किसानले सिँचाइ, विद्युत्, शीतभण्डार, सडक, बजारको सुविधा नपाएकाले प्रतिस्पर्धी हुन नसक्नु,
- उत्पादन लागत प्रतिपस्पर्धी नभएकाले लगानी आकर्षित नहुनु ,
- कृषि क्षेत्रमा दक्ष जनशक्तिको संलग्नतामा रूचि नहुनु ,
- कृषि पेशाप्रति विश्वास र भरोसाको अभाव हुनु ,
- आधुनिक बीउबिजन र प्रविधिको अनुसन्धान तथा विकासमा शीथिलता हुनु,
- देशको स्थिति अनुसार कुन स्थानमा कुन बाली प्रतिस्पर्धी र लाभकारी छ त्यसतर्फ प्रोत्साहन गर्न नसक्नु ,
- कृषि क्षेत्रको विकासमा सहकारिताको ठूलो महत्व हुने कुरा नबुझ्नु र सहकारीलाई प्रोत्साहित नगर्नु
- सहकारीलाई आ.व. २०६८।०६९ को बजेटले धेरै सम्बोधन भएकोमा निजी क्षेत्रबाट अनावश्यक विरोध हुनु ।
- सम्बोधन भएका क्षेत्रलाई अन्यत्र मोड्ने प्रयास गर्नु ।
- किसानमा संस्थागत रूपमा सहकारी तर्फ र व्यवहारिक रूपमा उत्पादन वृद्धिको लागि नियमित प्रशिक्षण नहुनु,
- समग्रमा सामाजिक न्यायका सबै आधार बलियो हुन नसकेकै कारण उत्पादकत्वको शीथिलता रहेको कुरामा नीति निर्माता अस्पष्ट हुनु ।
- गरिबी निवारण र रोजगार सिर्जना गर्ने जस्तो कार्यमा राज्यले स्थानीय निकाय र सहकारीलाई भरोसा नगर्नु ।
- कृषकले उत्पादनको उचित मूल्य नपाउनु ।

१०. सुभावहरू :

किसानहरूको मोहियानी हक सुनिश्चित गरिनुपर्दछ र सरकारले नेपाल कृषि सहकारी केन्द्रीय संघलाई बजारका लागि जग्गा उपलब्ध गराउने नीति, कार्यक्रम र बजेटमा उल्लेख भए अनुरूप उपलब्ध गराउनु पर्दछ ।

- असिञ्चत क्षेत्रमा अखिलम्ब सिँचाइको सुविधा पुऱ्याउने व्यवस्था हुनुपर्दछ ।
- हरेक ठाउँमा यातायात सुविधा उपलब्ध गराउनुको साथै कृषि सडक विस्तारमा जोड दिइनुपर्दछ ।
- कृषि उत्पादनको बजार व्यवस्था, भण्डारण र प्रवर्द्धनको लागि विशेष पहल गरिनुपर्दछ ।

- आधुनिक वीउविजन र प्रविधिको अनुसन्धान तथा विकासमा लगानी बढाउनुका साथै उक्त कार्यलाई विशेष महत्वका साथ अगाडि बढाइनु पर्दछ ।
- किसानमा संस्थागत रूपमा सहकारी तर्फ र व्यवहारिक रूपमा उत्पादन वृद्धिको लागि नियमित प्रशिक्षण प्रदान गर्ने व्यवस्था मिलाइनुपर्दछ ।
- कृषि विकासका लागि अनुकूल कृषि र वन नीति बनाइनुपर्दछ ।
- कृषि ऋणका लागि सरल सुलभ र उत्पादनमुखी ऋण नीति तर्जुमा गरिनुपर्दछ ।
- कृषिको जोखिम न्यूनीकरणका लागि बीमा लगायतको व्यवस्था गरिनुपर्दछ ।
- एक गाउँ एक उत्पादनलाई बढावा दिने कार्यक्रम तर्जुमा गर्ने ।
- कृषि सहकारीको अनुशरणमा व्यापकता दिई ५ वर्ष भित्र सबै गा.वि.स मा १/१ कृषि सहकारी बनाउनु पर्दछ ।
- कृषि सहकारी सबै गा.वि.स मा बनाउन सरकारले सहयोग गर्नुपर्दछ ।
- सहकारीको छुट्टै मन्त्रालय हुनुपर्दछ ।
- सहकारी संस्थाले खोलेका दुवै बैंकको क्षमता विकास गर्नुपर्दछ ।

११. सारांस :

हाम्रो देशको बहुसंख्यक जनता कृषिमा आश्रित भएकाले यस क्षेत्रको विकासबाट मात्र समग्र अर्थतन्त्र तथा राष्ट्रको विकास सम्भव हुने र हामीहरूले चाहेजस्तो दोहोरो अंकको वृद्धिदर प्राप्त हुनसक्छ । दीर्घकालीन कृषि रणनीतिद्वारा हाँसिल गरिएका प्रतिफलहरूमा कृषि सडक, पुष्प व्यवसाय, तथा सामुदायिक वन कार्यक्रमहरू अत्यन्त सफल रहेको, खाद्यान्न बाली, रासायनिक मल र बीउमा अपेक्षित प्रगति हाँसिल हुन नसकेको, पशु सेवा र सिँचाइमा आंशिक प्रगति भएको र कृषि क्षेत्रको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा उल्लेखनीय योगदान पुग्न नसकेको, साथै प्रविधिहरूको न्यून उपयोग, वाणिज्य बैंकहरूको कुल कर्जाको करिब ३% मात्र यस क्षेत्रमा लगानी रहनु र कृषि क्षेत्र सरकारको न्यून प्राथमिकतामा पर्ने भएकाले अब बन्ने कृषि विकास रणनीतिमा मुलतः उत्पादकत्व वृद्धि, प्रतिस्पर्धात्मक व्यापार, संस्थागत संरचना, नीतिगत सहयोग, जलवायु परिवर्तन, ऐन नियमहरू, भू-उपयोग तथा हदबन्दी, सामाजिक समावेशीकरण, किसान संघ संस्थाहरू, पूर्वाधार विकास, ऋण, बीमा, कर, गुणस्तरीय कृषि सामग्रीको उपलब्धता, अनुदान, अनुसन्धान, कृषि प्रसार आदि लगायतका क्षेत्रहरू चुनौतीको रूपमा रहेका र सहकारीको माध्यमबाट सबै कार्य गर्न सकिने हुँदा सो अनुकूल सहकारी नीति हुन पर्दछ र अन्त्यमा कृषि विकासका लागि एउटा समन्वयात्मक सञ्जाल तयार गरी त्यसमा नेपाल सरकार, दातृ संस्था, राष्ट्रिय तथा केन्द्रीय संघ रहने व्यवस्था गरी अगाडि बढनु पर्दछ । यस्तो सञ्जालको नेतृत्व प्रधानमन्त्री सो अर्न्तगत कृषि, अर्थ मन्त्री, अर्थ र कृषि सचिव, गभर्नर, राष्ट्रिय योजना आयोग, राष्ट्रिय संघ/केन्द्रीय संघ र दातृ संस्थाका प्रतिनिधि समेत रहनु पर्दछ तथा फिल्डमा प्रत्येक गाउँमा १ उद्देश्य प्राप्त गर्न सक्ने सहकारी व्यवस्थित बनाइ सो को कृषि प्राविधिक, बजार, ऋण दिने क्षमता बनाउनु पर्दछ र मल बीउ, सिँचाइको व्यवस्था गर्दै गएमा हालको उत्पादन उल्लेखनीय वृद्धि गराउन सकिन्छ ।

४. नेपालमा कृषि बीमाको अवस्था, सम्भावना र चुनौतीहरू

– प्रा.डा. फत्तबहादुर के.सी.
अध्यक्ष, बीमा समिति

१) पृष्ठभूमि :

नेपाल कृषि प्रधान देश हो । कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको योगदान एक तिहाइ भन्दा बढी रहेको छ भने देशमा क्रियाशील श्रमशक्ति मध्ये करिब दुई तिहाइ कृषि क्षेत्रमा संलग्न छन् । कृषि क्षेत्रबाट उत्पादकत्व भने तुलनात्मक रूपमा न्यून रहेको छ ।

नेपालको प्रमुख उद्योगमध्ये कृषि एक हो । तराई क्षेत्र धान खेतीको लागि प्रमुख हो भने गहुँ, जौ, तेलजन्य उत्पादनको लागि प्रख्यात छ । पहाडी क्षेत्रमा वर्षा याममा धान र हिउँद याममा गहुँ, जौ उत्पादन हुन्छ । त्यसैगरी पशुपालनतर्फ हिमाली, पहाडी र तराई क्षेत्रमा हावापानी अनुसार हुने गरेको छ । यसरी नेपालको आर्थिक विकास कृषि क्षेत्रमा निर्भर रहेको छ । त्यसकारणले गर्दा कृषिक्षेत्रको उत्पादकत्वमा वृद्धि ल्याउनु जरुरी भइसकेको छ ।

कृषि क्षेत्रको उचित विकास बिना नेपालको गरिवी उन्मूलन कठिन छ । कृषि क्षेत्रबाट आशातीत उपलब्धी हासिल गर्ने हो भने यस क्षेत्रको जोखिमहरूको सही पहिचान हुनु पर्दछ र त्यस जोखिमबाट सुरक्षित हुने मार्ग पहिल्याउनु अत्यावश्यक भैसकेको छ । यसको लागि कृषि तथा पशु बीमाको व्यवस्था अनिवार्य देखिन्छ ।

२) परिचय :

कृषि बीमा के हो ? बीमालाई जोखिम हस्तान्तरण गर्ने आधुनिक संयन्त्रको रूपमा लिन सकिन्छ । जोखिमको कारणले कृषकले व्यहोर्नु पर्नेसक्ने आर्थिक हानी नोक्सानीलाई बीमाको माध्यमबाट बीमा सेवा प्रदायक (बीमा कम्पनी)मा सार्न सकिन्छ । निश्चय नै त्यस्तो जोखिम हस्तान्तरणका लागि “शुल्क” तिर्नु पर्ने हुन्छ । जसलाई बीमा शुल्क (Insurance Premium) भनिन्छ । आधुनिक बीमा एउटा करार हो जसमा बीमा गर्ने कृषक व्यक्ति वा संस्थाले एउटा सानो मूल्य बीमा शुल्कको रूपमा बीमा कम्पनीलाई तिरेर पूर्व निर्धारित जोखिमहरूबाट हुन सक्ने आर्थिक क्षतिको क्षतिपूर्ति पाउने निश्चितता प्राप्त गर्दछ । कृषि व्यवसायमा थुप्रै जोखिमहरू उत्पन्न हुने कारक तत्वहरू विद्यमान रहेका छन् । खास गरी बाढी, पहिरो, आगलागी, आँधीबेहरी, असिना, अनावृष्टि, अतिवृष्टि, हिमपात जस्ता मौसमजन्य प्राकृतिक जोखिमहरू । त्यसैगरी जैविक रूपमा जोखिमहरू बढाउने मूलतः सुक्ष्म किटाणु, परजिवी, किरा, फट्याङ्गा, मुसा वर्ग, फारपात, रोग व्याधि आदि । त्यस्तै मानवजन्य सामाजिक जोखिम खास गरी चोरी, डकैती, हुलदंगा, द्वेषपूर्ण कार्य, विध्वंशात्मक कार्य आदि प्रमुख हुन । यसका अलावा अन्य प्रशस्तै जोखिम कृषि क्षेत्रमा रहेको पाइन्छ । जसका कारणले कृषक तथा कृषिसँग सम्बन्धित व्यक्ति तथा संस्था आर्थिक रूपमा प्रभावित हुने र घरबार विहीन हुने परिस्थितिसम्म पनि आउन सक्छ ।

हाम्रो मुलुकमा वास्तविक रूपमा कृषि व्यवसाय गर्ने व्यक्तिहरूको नगद कारोबार क्षमता अन्य व्यवसाय गर्ने व्यक्तिहरूको तुलनामा कम रहेको छ । एकातर्फ कृषि व्यवसायमा विद्यमान कतिपय जोखिमबाट हुन सक्ने क्षतिलाई विभिन्न प्रविधिको सहायताले एउटा हदसम्म कम गर्न सकिएता पनि यसलाई शून्यमा भार्न सकिँदैन भने अर्कोतर्फ त्यस्ता प्रविधिमा गर्नुपर्ने खर्च धान्न सधैं सम्भव नहुन सक्छ । तसर्थ, कृषि व्यवसायमा विद्यमान जोखिमलाई यथासम्भव न्यूनीकरण

गर्नुका साथ साथै त्यस्ता जोखिमबाट हुनसक्ने आर्थिक हानी नोक्सानीको क्षतिपूर्तिका लागि उचित व्यवस्था गर्नु जरुरी भइसकेको छ ।

३) कृषि बीमाको अवस्था :

नेपालमा कृषि बीमाको अवस्थालाई नियाल्ने हो भने यसतर्फ बीमा कम्पनीहरूको ध्यान ज्यादै न्यून अर्थात् नगण्य रूपमा मात्र गएको अवस्था छ । खासगरी बीमा कम्पनीहरूले कृषि बीमालाई नोक्सानी मूलक व्यवसायको रूपमा लिई आएका छन् । पशुपक्षी बीमातर्फ नजर राख्दा पोल्ट्री, मत्स्य बीमा आदि केही बीमा कम्पनीहरूले गर्दै आएका छन् । यसको अलावा गरिवी निवारण तथा आर्थिक रूपमा सामाजिक सुरक्षा प्रदान गर्ने उद्देश्य स्वरूप हालका दिनमा जीवन बीमा कम्पनीहरूले प्रदान गर्दै आएको ग्रामीण क्षेत्र लक्षित बीमालेख र तिनको बढ्दो व्यापारलाई हेर्दा कृषि क्षेत्रलाई केही हदसम्म राहत प्रदान गरेको अवस्था छ । यसरी निर्जीवन अन्तर्गतको पशुबीमाप्रति बीमा कम्पनीहरू आकर्षित देखिदैनन् यसको मुख्य कारणको रूपमा Moral Hazard लाई प्रमुख मान्दै आएका छन् । यसका साथै ग्रामीण क्षेत्रका कृषकहरू दुर्घटना बीमा, स्वास्थ्य बीमा, लगायत उनीहरूको लगानी भएको कृषि औजार उपकरण आदिको समेत बीमाप्रति बीमा कम्पनीको ध्यान कम गएको अवस्था छ । यद्यपि, बीमा व्यवसाय गर्न कानुनी रूपमा मान्यता प्राप्त नगरेका अन्य संस्थाहरू खासगरि सहकारी संस्थाहरू, लघु वित्त कम्पनीहरू, एनजिओ, आइएनजिओ, अन्तर्राष्ट्रिय दातृ संस्थाहरूद्वारा सञ्चालित आयोजनाहरूबाट समेत बीमा सुरक्षण जस्ता नामहरूबाट कृषि तथा पशु बीमा स-सानो समूह र आकारमा हुँदै आएको अवस्था छ । तर त्यस्तो सुरक्षण दिगो र पूर्ण सुरक्षित भने हैन । यसका साथै कर्जा सुरक्षण निगमबाट पनि पशुबीमा भइरहेको अवस्था छ ।

नेपालमा हाल कुल २५ वटा बीमा कम्पनी कार्यरत रहेका छन् । ती मध्ये ८ वटा जीवन बीमा व्यवसाय गर्ने, १६ वटा साधारण अर्थात् निर्जीवन बीमा व्यवसाय गर्ने, एउटा जुन सरकारी स्वामित्वमा रहेको जीवन तथा निर्जीवन बीमकले संयुक्त रूपमा बीमा गर्दै आएको छ । त्यस्ता बीमा कम्पनीहरूका करिब ४५० शाखा प्रशाखा, सम्पर्क कार्यालयहरू देशभर छरिएका छन् भने ती बीमा कम्पनीहरूका बीमालेख अथवा बीमा सेवा घर घर पुऱ्याउन करिब १ लाख बीमा अभिकर्ताहरू कार्यरत छन् । बीमाको पनि बीमा गर्ने संस्था रि-इन्स्योरेन्स कम्पनी हालसम्म नेपालमा स्थापना हुन सकेको छैन । बीमाशुल्कको हिसाबले वार्षिक करिब रु.१६ अर्बको आम्दानी गर्ने बीमा कम्पनीहरूको कृषिबीमा शून्य प्रायः छ ।

कृषि व्यवसाय व्यावसायिक र निर्यातमुखी हुँदै गएको हालको परिवेशमा कृषकको ऋण तथा त्यस्तो ऋणबाट सञ्चालित कृषि उद्योग धन्डालाई आर्थिक रूपमा सुरक्षित गर्नु अपरिहार्य भैसकेको छ ।

लघु बीमा व्यवसाय हाम्रो जस्तो विकासशील मुलुकमा यसको सम्भाव्यता र उपयोगिता, प्रचुर छ । खास गरी ग्रामीण तथा न्यून आय भएका वर्गको लागि बीमा सेवा पुऱ्याउने एक मात्र उच्चतम उपाय लघु बीमा व्यवसाय हो । यसको प्रयोग र विकास हाम्रो देशमा सही र गुणात्मक रूपमा हुन सकेको छैन । लघु बीमाको अवधारणा र प्रयोग विश्वका केवल आर्थिक दृष्टिले कमजोर भएका राष्ट्रमा मात्र हैन विकसित राष्ट्रहरूले समेत अँगाल्दै आ-आफ्ना ग्रामीण क्षेत्र खास गरी कृषि क्षेत्रको भरपुर विकास गरेको दृष्टान्त पाइन्छ । छिमेकी राष्ट्र बंगलादेश, भारत, श्रीलङ्कामा लघु बीमाको विकास प्रशस्त हुन गइ ग्रामीण भेकको विकासको मेरुदण्ड बन्न सकेका छन् ।

लघु बीमालाई देश, काल, परिस्थिति र कृषकहरूको चाहना अनुसारको बीमा सेवा गाउँ गाउँ र घर घरमा पुऱ्याउने लक्ष्य बीमा समितिले राखेको छ । फलस्वरूप न्यून आय भएका कृषक तथा अन्य जनतालाई लक्षित गर्दै निकट भविष्यमा लघु बीमा सेवा प्रदान गर्ने गरी छ वटा लघु बीमालेखहरू (पशुबीमा, स्वास्थ्य बीमा, व्यक्तिगत दुर्घटना बीमा, स्वरोजगार बीमा, सावधिक जीवन बीमा तथा म्यादी बीमा) बजारमा ल्याउने तयारी भैरहेको छ । यी छ वटा बीमालेखहरूको प्रचलन पश्चात् कृषि बीमा र ग्रामीण जनतालाई लक्षित गरी क्रमशः अन्य लघुबीमाहरू ल्याइने नीति बीमा समितिको रहेको छ ।

कृषि बीमा बारे चर्चा गर्दा यसका प्रकारहरू प्रति सुक्ष्म दृष्टि दिनु आवश्यक देखिन्छ । कृषि बीमा अन्तर्गत अनेक किसिमका बीमा प्रचलनमा रहेको उदाहरण अन्य मित्रराष्ट्रहरूमा भएका बीमालेखहरूबाट प्रष्ट हुन जान्छ । तसर्थ कृषि पेशा एक बृहत् शब्द हो । यसको प्रयोग गर्दा खास खास उपलब्ध हुने सेवा र सुविधामा ध्यान पुग्न जरुरी हुन्छ । यसरी हेर्दा विशेष रूपमा प्रचलनमा आउने कृषि बीमाका प्रकारहरूलाई निम्नानुसार हेरिन्छ ।

- क) कृषि व्यवसायमा संलग्न व्यक्तिहरूको बीमा,
- ख) कृषि उपकरणहरू भवन तथा त्यस्तै अन्य सम्पत्तिको बीमा,
- ग) तेस्रो पक्ष प्रतिको दायित्व सम्बन्धी बीमा,
- घ) बाली बीमा र
- ङ) पशुधन बीमा

क) कृषि व्यवसायमा संलग्न व्यक्तिहरूको बीमा

कृषि व्यवसायमा संलग्न परिवारको मूली वा अन्य सदस्यहरूको मृत्यु, अंगभंग वा अशक्तताको अवस्थामा क्षतिपूर्ति पाउने गरी वा त्यस्ता घटनाहरूको अलावा तोकिएको समय पछि निश्चित रकम पाउने गरी बीमा गर्न सकिने व्यवस्था छ । यस अन्तर्गत जीवन बीमा, औषधोपचार तथा व्यक्तिगत दुर्घटना बीमा गराउन सकिन्छ ।

ख) कृषि उपकरण, भवन तथा त्यस्तै सम्पत्तिहरूको बीमा

कृषि उपकरणहरू, भवनहरू तथा त्यस्तै सम्पत्तिहरूको बीमा कृषि व्यवसायमा प्रयोग हुने उपकरणहरू, भवनहरू तथा अन्य सम्पत्तिको बीमा गर्दाको बखत उल्लेख भएका जोखिमहरूबाट क्षति भएमा क्षतिपूर्ति पाउने गरी गरिने बीमा ।

ग) तेस्रो पक्षप्रतिको दायित्व सम्बन्धी बीमा

कृषि व्यवसायमा प्रयोग हुने उपकरणहरू प्रचलनमा ल्याउँदा कृषि सम्बन्धी काम गर्दा, कुनै तेस्रो पक्षको आर्थिक हानी नोक्सानी हुन गएमा सो को क्षतिपूर्ति पाउने गरी गरिने बीमा ।

माथि उल्लेखित (क), (ख) र (ग) का बीमा सेवा हालका बीमा कम्पनीहरूले प्रदान गरेका सेवाहरू हुन् ।

घ) बाली बीमा

बाली बीमा जोखिम र त्यसबाट प्रदान गरिने बीमा सेवाका विभिन्न रूप हुने हुँदा यो बीमा अलि जटिल प्रकृतिको हुन्छ। यस अन्तर्गत धेरै किसिमका बीमा हुने गर्दछन्। यहाँ दुईवटा बाली बीमावारे जानकारी दिने प्रयत्न गरिएको छ।

अ) क्षतिमा आधारित बाली बीमा

बालीको प्रकृति, भौगोलिक क्षेत्र तथा बाली लगाइएको समय (हिउँद वा वर्षा आदि) आधारित बीमा गर्दाको बखत बीमक र बीमित पक्षको सहमतिमा बीमा करारमा उल्लेख भएका जोखिमहरूबाट बाली नालीमा क्षति भएमा क्षतिपूर्ति पाउने गरी गरिने बीमा हो।

आ) सूचकांकमा आधारित बीमा

बालीको प्रकृति, भौगोलिक क्षेत्र तथा बाली लगाइएको समयको आधारमा बीमा गर्दाको बखत दुवै पक्षको सहमतिमा बीमा करारमा उल्लेख भएका सूचकांकहरू उल्लेख भएका भन्दा घटी वा बढी भएमा तोकिए बमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने गरी गरिने बीमा हो।

४) कृषि तथा पशुबीमाका सम्भाव्यताहरू :

नेपालको बीमा व्यवसाय दिनानुदिन बढ्दै गएको अवस्था छ। नेपालको ग्रामीण क्षेत्र वैदेशिक रोजगारका कारण रेमिट्यान्स भित्र्याउन सफल छँदैछ। यसको अलावा पनि ग्रामीण क्षेत्रका युवा वर्ग देश विदेशमा भएको कृषिको विकास र त्यसमा बीमाको योगदान बारे धेरै नै जानकारी भएका छन्। त्यसकारणले पनि कृषि तथा पशु पालनप्रति देशको ठूलो समूह बीमा बारे सचेत छन् र यसको प्रयोगका कारण घरमै बसी कृषिको विकास गर्दै आफ्नो तथा परिवारको आर्थिक स्थिति मजबुत बनाउन अग्रसर देखिन्छन्। निश्चय पनि यस्तो प्रयासले देशको कृषि क्षेत्र तथा राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा ठूलो योगदान पुऱ्याउने निश्चित छ।

देशको करिब छ प्रतिशत जनसंख्यालाई समेटेको बीमा क्षेत्र, कृषि तथा पशुबीमा लगायत अन्य लघुबीमाको माध्यमबाट बीमाको दायरा फराकिलो बनाउन सक्षम हुने निश्चित छ। देशमा एकपछि अर्को गर्दै साझा सहकारी, लघुवित्त, सुधारिएको कृषि, सहुलियत ऋण सुविधा, सामुदायिक संस्थाहरूको क्रियाशीलता र लगनशीलताको कारण देशको कृषि तथा पशुपालन व्यवसाय थप फस्टाउँदै गएको अवस्था छ। यस प्रकारको विकासले कृषि बीमा क्षेत्रलाई अभै व्यापक बनाउन सघाएको छ। यस परिवेशमा बीमकहरूको तर्फबाट कृषि बीमालाई परम्परावादी सोच तथा प्रक्रियाको रूपमा नहेरी सच्याउँदै लगेमा समयानुसार कृषि बीमाको विकास अवश्यम्भावी छ।

कृषि बीमातर्फ सोच राख्दा देशमा प्रचुर सम्भावनाहरू रहेको स्पष्ट देखिन्छ। कृषि बीमा तथा पशुबीमामा नयाँ नयाँ प्रविधि भित्र्याइ कृषक र बीमक हातेमालो गर्दै हिँड्नु पर्ने टड्कारो छ। हालको बीमा बजारमा खासगरी व्यावसायिक बीमा कम्पनीहरू कृषि बीमाको नाम सुन्ने बित्तिकै पछि हट्ने अवस्था छ। यसको मूलकारण हो बीमकहरूसँग विगतमा कृषि क्षेत्रमा भएका ठूला साना नोक्सानीका घटना र तिनले पुऱ्याएका क्षतिको अभाव छ। अर्कोतर्फ घटना घटेको हो भन्ने प्रमाण हुने ठोस प्रमाण जुटाउन कठिनाई छ। त्यसैगरी नैतिक जोखिम पक्षको कारण र पुनर्बीमा नहुन सक्ने अवस्थाले गर्दा बीमकहरू कृषि व्यवसायको बीमा गर्न अग्रसर हुन सकेका छैनन्।

यी र यस्ता अवस्थालाई विचार गर्दा नेपालमा कृषि तथा पशुबीमाको विकासका सम्भावनालाई विचार गर्दा कृषिको बीमा बृहत् रूपमा नहेरी खास विशेष किसिमको जोखिम बहन

गर्ने गरी बीमालेखको विकास (उदाहरणको लागि सूचकांकमा आधारित बीमा जस्तो बीमा अवधिमा उक्त क्षेत्रमा भएको वर्षा १०० से.मी. भन्दा कम भएमा ९० प्रतिशत क्षतिपूर्ति दिने । यस प्रकारको बीमामा सूचकांक सम्बन्धी विगतको तथ्यांक उपलब्ध हुने सूचकांकले तोकेको हद नाघे ननाघेको सम्बन्धमा प्रमाण जुटाउन सहज हुने तथा बीमा गरेको व्यक्तिको नैतिक जोखिम पक्षले खासै प्रभाव नपार्ने हुँदा बाली बीमाको सुरुआत गर्नका लागि यो बीमा उपयुक्त मानिन्छ ।

यसका साथै लघुबीमालाई देशव्यापी रूपमा अघि बढाउन सरकारको तर्फबाट जो चाँहिदो सहयोग लिई अघि बढेमा र लघुबीमालेखका योजनाहरूको संख्यात्मक आकारमा वृद्धि गराउँदै सहकारी, लघुवित्त कम्पनी, एनजिओ, आइएनजिओ जस्ता संस्थालाई साभेदारी अवधारणा र अभिकर्ता आधारमा सञ्चालन गराउँदै लगेमा निश्चय पनि नेपालको कृषि बीमाले राष्ट्रलाई ठूलो योगदान पुऱ्याउन सक्नेछ ।

५) समस्याहरू :

नेपालमा कृषि बीमा तथा पशुबीमाको विकास हुन नसक्नुमा निम्नानुसारका समस्याहरूलाई केलाउन सकिन्छ । कृषि बीमाको समस्यालाई नियाल्दा मूलभूत रूपमा चार समस्यालाई लिन सकिन्छ ।

क) कृषक तर्फ :

- (१) परम्परावादी कृषि व्यवसाय जसको कारण नयाँ प्रविधि भित्र्याउन कृषक नचाहने
- (२) व्यवसायिक किसिमको कृषि धन्दा नहुनु जसको कारण गुणात्मक र सुरक्षित कृषिको अवधारणा नआउनु ,
- (३) बीमा बारेको कृषकमा अल्पज्ञानको कारणले बीमाले मलाई सुरक्षण दिन्छ भन्ने नलागनु तथा अधिक ज्ञान जस अन्तर्गत बीमाको महत्व बुझे पनि बढी खर्च हुन्छ भनी बीमा नगराउने प्रवृत्ति ,
- (४) कृषकहरूबाट सुहाउँदो बीमाको माग नहुनु ,
- (५) साना कृषकहरूमा बीमाशुल्क बुझाउन सक्ने क्षमताको अभाव ,
- (६) एउटै र एकै समयमा धेरै बाली लगाउनु ,
- (७) कृषकको जमिनको आकार स-सानो हुँदै जानु ,
- (८) संस्थागत तथा व्यावसायिक कृषिको विकास नहुनु ,
- (९) कृषकको तर्फबाट भौतिक र नैतिक जोखिम ज्यादा हुनु ।

बाली बीमालाई कृषि क्षेत्रको सबै समस्याको अचूक औषधीको रूपमा कृषकले लिन मिल्दैन । बाली बीमाले न त उत्पादकत्व बढाउन सक्छ न त वित्तीय स्रोत नै जुटाउन सक्छ । तर यसले उत्पादकत्व बढाउन र स्रोत जुटाउनमा मद्दत भने गर्न सक्छ । तसर्थ बाली बीमालाई कृषि व्यवसायको “सहयोगी उपकरण” को रूपमा लिनु उपयुक्त हुन्छ ।

ख) बीमक तर्फ :

- (१) सही तथ्याङ्कको अभाव ,
- (२) कृषक सुहाउँदो बीमा लेख ल्याउन नसक्नु ,
- (३) परम्परावादी सोचको बीमा व्यवसाय खास गरी कृषि र पशुबीमामा लागू हुनु ,
- (४) लघुबीमा योजना ल्याउन नसक्नु ,
- (५) बीमाशुल्क दर ज्यादा तोकियो ,

- (६) पुनर्बीमा जुट्न नसक्नु ,
 (७) बीमकहरू सेवा भन्दा मुनाफा कमाउन बढी केन्द्रित हुनु ,
 (८) स-साना बीमितलाई समेट्न नसक्नु ,
 (९) कृषि तथा पशुबीमा तर्फ सोच नपुऱ्याउनु ,
 (१०) बीमा लेख निर्माण गर्दा व्यवहारिकतालाई नहेरिनु ,
 (११) पर्याप्त अनुसन्धान र विश्लेषण नगरी बीमा लेख ल्याउनु ,
 (१२) ल्याइसकेका बीमा लेख दिगो राख्न सोच र व्यवहारको अभाव हुनु ,
 (१३) कृषि बीमाको सन्दर्भमा विश्व बीमा बजारमा भित्र्याइएका प्रविधिलाई केही हदसम्म भएपनि समेट्ने प्रयास नहुनु ,
 (१४) कृषि बीमामा सरकारसँग अनुदान चाहिने भए त्यसतर्फ कदम नचालिनु ,
 (१५) देशभर छरिएर रहेका सामुदायिक संस्था, लघुवित्त कम्पनी, साभा सहकारीहरू मार्फत् कृषि विकास गर्न सकिन्छ भन्ने सोचको अभाव हुनु ,
 (१६) बीमक भित्र पनि लघुबीमा तथा कृषि बीमा सम्बन्धी प्राविधिक ज्ञानको अभाव,
 (१७) उत्पादकत्व मूल्यांकनको स्तरीय वस्तुगत आधार नहुनु ।
- (ग) सरकार तर्फ :**
- (१) कृषि बीमा लगायत सम्पूर्ण बीमा क्षेत्र नै सरकारको प्राथमिकतामा नपर्नु ,
 (२) कृषि तथा पशु बीमाका लागि सरकारले अनुदानको व्यवस्था नगर्नु ,
 (३) स्वदेशी पुनर्बीमा कम्पनीको स्थापना नहुनु ,
 (४) हालको बीमा ऐन पुरानो भएको र नयाँ प्रस्तावित ऐन स्वीकृतीमा ढिलाइ हुनु ,
 (५) बीमामा लगाइदै आएको कर खास गरी कृषि तथा लघु बीमाका लागि छुटको व्यवस्था नहुनु ।
- (घ) नियमन तर्फ :**
- (१) कृषि बीमा तथा लघु बीमा विकास तर्फ सोच नपुग्नु,
 (२) नयाँ नयाँ किसिमका कृषि बीमा तथा लघु बीमालेख निर्माण गरी अनिवार्य रूपमा लागू गराउन नसक्नु,
 (३) कृषि बीमा तथा लघु बीमाको लागि ठोस नीति नियम तर्जुमा नहुनु ,
 (४) कृषि तथा लघु बीमा क्षेत्रमा बीमकलाई जाने उचित वातावरण पहिल्याउन नसक्नु ,
 (५) नाफामुखी मात्र नभई सेवामुखी बीमक बनाउन नीतिगत स्पष्टताको अभाव हुनु ,
 (६) कृषि बीमाको महत्व दर्शाइ विकास तर्फ सरकारलाई ल्याउन नसक्नु ।

उपसंहार :

कृषि बीमा सम्बन्धी नीति निर्माण गर्दा बीमाका सिद्धान्तहरू र कानूनी व्यवस्थाहरूलाई मध्य नजर राखी राष्ट्रिय आवश्यकता तथा स्थापित मान्यता अनुरूप कृषकले धान्न सक्ने (Affordable), दीगो (Sustainable), उपयुक्त (Appropriate) बीमा वस्तु र वितरण प्रणाली तथा विश्वव्यापी सञ्जाल (Globalization) भएको बीमा प्रणालीमा आबद्ध हुनुपर्ने व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन्छ । त्यस्तो बीमा सम्बन्धमा कानूनी तथा भौतिक लगायतका आवश्यक पूर्वाधार तयार गर्न सरकारले मद्दत गर्ने । बीमा वस्तु (बीमालेख) विकास गर्न तथा उपयुक्त नियमन तर्जुमा बीमा नियमनकारी निकाय (बीमा समिति) लागी पर्ने, स्थानीय सहकारी तथा संघ संस्थालाई बीमा कम्पनीको अभिकर्ता तथा दावी सम्बन्धी केही थप अधिकार प्रदान गर्ने । बीमा कम्पनीले विश्वव्यापी बीमाको सञ्जाल भित्र पर्ने गरी बीमा गर्ने र यसको प्रचलनबाट आएको

अनुभववाट अफ्यारालाई मनन् गर्दै कृषि बीमा सम्बन्धी ठोस नीति निर्धारण गर्न कृषक, बीमक, बीमा नियमक र नेपाल सरकार लगायत अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूसँगको आपसी सहयोग र सहकार्यका साथ अधि बढ्नु पर्ने देखिन्छ ।

कृषि बीमाको कार्यान्वयन गर्दा सो प्रणालीको शुरूआत (Start Up) गराउनका लागि पहिलो बीमाशूल्कमा अनुदान दिने व्यवस्था गर्ने र बीमा सम्बन्धी जनचेतना अभिवृद्धि सम्बन्धी नीति तथा जोखिम न्यूनीकरण सम्बन्धी नीति निर्माण गरी कृषि बीमासँगै कार्यरूप दिन सकेमा कृषि बीमा दीगो तथा व्यवस्थित हुनेछ ।

५. नेपालमा कृषि कर्जा सुरक्षण व्यवस्था : विद्यमान अवस्था, चुनौती, अवसर तथा भावी रणनीति

- भाष्करमणि ज्ञवाली

नेपालमा कृषि कर्जा सुरक्षण व्यवस्था
विद्यमान अवस्था, चुनौती, अवसर तथा भावी रणनीति

भाष्करमणि ज्ञवाली
अध्यक्ष
निक्षेप तथा कर्जा सुरक्षण निगम

कर्जा सुरक्षण क्षेत्र:

- ▶ प्राथमिकता क्षेत्र कर्जा सुरक्षण, २०३१
- ▶ पशुधन सुरक्षण कार्यक्रम, २०४४
- ▶ क्रेडिट कार्ड कर्जा सुरक्षण, २०५३
- ▶ साना तथा मझौला उद्यम कर्जा सुरक्षण, २०६०
- ▶ वैदेशिक रोजगारमा प्रवाहित कर्जा सुरक्षण २०६०
- ▶ लघु वित्त तथा विपन्नवर्ग क्षेत्र कर्जा सुरक्षण २०६१
- ▶ तरकारी वाली सुरक्षण, २०६३

निगमको स्थापना र उद्देश्य:

स्थापना :- २०३१ आश्विन ४ गते

उद्देश्य :-

- ▶ निक्षेप सुरक्षण गर्ने ।
- ▶ कर्जाको सुरक्षण गर्ने ।
- ▶ पशुधनको सुरक्षण गर्ने ।
- ▶ पूर्व निर्यात र निर्यात कर्जाहरुको सुरक्षण गर्ने ।
- ▶ क्रेडिट कार्ड कर्जा सुरक्षण गर्ने ।
- ▶ नगदे, तरकारी तथा खाद्यान्न वाली कर्जाको सुरक्षण गर्ने ।

कर्जा सुरक्षण क्षेत्र (२)..

▶ प्रति ऋणी कर्जा सुरक्षण सीमा:

	कृषि	उद्योग	सेवा
- प्राथमिकता क्षेत्र	रु. २० लाख	रु. २५ लाख	रु. २० लाख
- साना तथा मझौला उद्यम	रु. ३० लाख	रु. ३० लाख	रु. ३० लाख
- लघु वित्त तथा विपन्न वर्ग क्षेत्र:			
- धितो भएमा	रु. १ लाख ५० हजार		
- विना धितो	रु. ६० हजार		
- वैदेशिक रोजगार क्षेत्र:		विना धितो	रु. १ लाख
- क्रेडिट । कार्ड कर्जा:		रु. १ लाख	

कर्जा सुरक्षण क्षेत्र (२)..

सुरक्षण दस्तुर:

- प्राथमिकता क्षेत्र १% (०.२५% का दरले ४ वयमासमा भुक्तानी)
- पशुधन सुरक्षण ८% (५% नेपाल सरकारबाट अनुदान र ३% सम्बन्धित पशुपालकले व्यहोर्ने)
- साना तथा मझौला उद्यम १% (०.५०% का दरले अर्धवार्षिक रूपमा भुक्तानी)
- लघु वित्त तथा विपन्न वर्ग क्षेत्र: १% (५.०% बैक/वित्तीय संस्थाले व्यहोर्ने, ५.०% नेपाल सरकारबाट अनुदान प्राप्त हुने)
(०.२५% का दरले अर्धवार्षिक रूपमा भुक्तानी)
- वैदेशिक रोजगार क्षेत्र: १.५%
- क्रेडिट कार्ड कर्जा: ०.१०%

कर्जा सुरक्षण क्षेत्र (३)..

सुरक्षण प्रक्रिया:

- ◆ कर्जा सुरक्षण गराउन निगमसग सम्झौता गर्नु पर्ने ।
- ◆ सम्झौता पश्चात विवरित कर्जा स्वतः सुरक्षण हुने ।
- ◆ निर्धारित सुरक्षण दस्तुरको साथ कर्जाको अर्धवार्षिकरूपले विवरण पठाउनु पर्ने ।

दावी योग्य रकम र जोखिम बहन:

- ◆ भुक्तानी म्याद पश्चात तत्काल दावी गर्न सकिने ।
- ◆ कर्जाको भुक्तानी मितिबमम्मा असुल उपर हुन बाँकी रहेको सावा तथा व्याज रकम ।
- ◆ कर्जाको भुक्तानी मितिमा बाँकी रहेको सावा र व्याज रकमको ५५ प्रतिशत ।

कर्जा सुरक्षण सम्बन्धी विवरण:

(रकम रु. लाखमा)

क्र.सं.	कर्जा सुरक्षण क्षेत्र	श्रेणी संख्या	सुरक्षण भएको कर्जा रकम	दावी भुक्तानी
१.	प्राथमिकता क्षेत्र	१०,६२,६४३	४२,६३,४६	१,१०,३९
२.	साना तथा मझौला उद्यम क्षेत्र	१,१६५	३९,००	-
३.	लघु वित्त तथा विपन्न वर्ग क्षेत्र	१३,९३०	४५,००	२
४.	वैदेशिक रोजगार क्षेत्र	११,५७	९,२९	२,१६
५.	पशुधन क्षेत्र	१,६८,२९७	२,२३,८८	६,६७
जम्मा:		१२,४७,१६२	४५,८०,६३	१,१९,२४

पशुधन सुरक्षण क्षेत्र

उद्देश्य:

- ▶ पशुपालक कृषकको पहुच वैकिक क्षेत्रमा पुऱ्याउने ।
- ▶ विपन्न वर्ग क्षेत्रका जनतालाई वित्तीय श्रोत उपलब्ध गराउन उत्प्रेरित गर्ने ।
- ▶ स्वरोजगारीका अवसरको शृजना तथा अन्य आय आर्जन वृद्धि गर्न सहयोग पुऱ्याउने ।
- ▶ पशुधनको मृत्युबाट हुने हानी/नोक्सानीमा राहत पुऱ्याउने ।
- ▶ दुग्ध तथा दुग्धजन्य पदार्थको आपूर्ति वृद्धि गर्ने ।
- ▶ पशुधनको मृत्युबाट असूलीमा पर्न सक्ने जोखिम न्यून गर्ने ।

पशुधन सुरक्षण क्षेत्र

सुरक्षण हुने पशुधन (अधिकतम रु. ६० हजार सम्मको मात्र) :-

- ठूला पशुधन : गार्ड, याक, भोपा, बाछी (कोरली), भैंसी, पाडी, साढे, रांगो, गोरु, घोडा, घोडी, खच्चड, गधा
- साना पशुधन : भेडा, भेडी, च्याग्रा, बगुर र बोका ।

सुरक्षण दस्तुर :-

- सुरक्षण रकमको वार्षिक ८ प्रतिशत (३ प्रतिशत पशुपालक कृषकले भुक्तानी गर्नुपर्ने, बाँकी ५ प्रतिशत नेपाल सरकारबाट अनुदान प्राप्त हुने ।)

पशुधन सुरक्षण क्षेत्र

पशुधन सुरक्षण प्रक्रिया:

- ▶ क) निगम र बैंक/वित्तीय संस्थाबीच पशुधन सुरक्षणको लागि सम्झौता हुनुपर्ने ।
- ▶ ख) पशुधन खरिद
- ▶ ग) पशुधनको स्वास्थ्य परीक्षण र ट्यागिङ
- ▶ घ) पशुधन सुरक्षण लेख जारी गरिने ।

क्षतिपति प्रतिशत:

- ▶ सुरक्षण भएका पशुधनहरूको मृत्यु भएमा: सुरक्षण रकमको ८० प्रतिशत
- ▶ स्थायीरूपमा पशुधन अनुत्पादक भएमा: सुरक्षण रकमको ४० प्रतिशत

पशुधन सुरक्षण क्षेत्र

सुरक्षण प्रक्रिया:

सम्मौता:

निगम र बैंक तथा वित्तीय संस्थाबीच पशुधन सुरक्षणको लागि सम्झौता हुनु पर्ने ।

पशुधन खरीद कर्जा लगानी भएको ३५ दिन भित्र

सुरक्षण दस्तुर वार्षिक ३ प्रतिशत

पशुधन स्वास्थ्य परीक्षण र ट्यागिङ

- ▶ सम्बद्ध सदस्य संस्था १ जना
- ▶ पशु स्वास्थ्य प्राविधिक १ जना
- ▶ समूह अध्यक्ष १ जना

स्वास्थ्य परीक्षण पारिश्रमिक

- ▶ ठूला पशुधन रु.५०/- प्रति सदस्य
- ▶ साना पशुधन रु.३०/- प्रति सदस्य
- ▶ रिट्यागिङ रु.२५/-

पशुधन सुरक्षण क्षेत्र

हालसम्मको अवस्था

रकम रु. लाखमा

	ऋणी संख्या	पशु संख्या	रकम
(क) सुरक्षण भएको	१६८२९७	१९८३५७	२,२३,८८
(ख) दावी भुक्तानी	१११२१	१२५६८	६,६७

चुनौती

- SMEs कर्जा सुरक्षण तर्फ बैंक तथा वित्तीय संस्था उदासिन हुनु ।
- पशुधन सुरक्षण तर्फ ट्याग लगाउने कार्यलाई भण्डारिलो रूपमा लिइने ।
- पशुधन जाँच गर्ने अधिकारीले पाउने रकम न्यून हुनु ।
- तरकारी बाली तर्फ बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट लगानी गर्नुपर्ने व्यवस्थाले किसानहरू आकर्षित नहुनु ।
- वैदेशिक रोजगारमा जाने व्यक्तिहरूले ऋण तिर्न नखोज्नु ।

भावी रणनीति

- हालको सुरक्षण कार्यलाई प्रभावकारी बनाउँदै लैजाने
- कृषि बाली कर्जा सुरक्षणको अध्ययन गरिने
- सुरक्षणको दस्तुर घटाउने बारे अध्ययन गरिने
- बैंक वित्तीय संस्थाका लागि जानकारी मूलक कार्यक्रम संचालन गरिने
- साना व्यवसायी, कृषक तथा पशुपालक कृषकका लागि जानकारीमूलक कार्यक्रम संचालन गरिने
- निगमको संरचनागत सुधार गरिने
- कर्जा सुरक्षण कार्यका लागि छुट्टै ऐनको व्यवस्था गरिने

अवसर

- ▶ कर्जा असूलीमा पर्न सक्ने जोखिम न्यून भई बैंक तथा वित्तीय संस्थाले निर्धक्कसँग लगानी गर्न सक्ने ।
- ▶ कर्जा सुरक्षण प्रक्रिया सरल भएको, दावी गरेका कर्जाको समयमै क्षतिपूर्ति भुक्तानी पाइने हुनाले तरलता कायम राख्न सहयोग पुग्ने ।
- ▶ दावी भुक्तानी भएका तर असूल उपर हुन नसकेका कर्जाको अपलेखन गर्न सकिने ।
- ▶ नेपाल राष्ट्र बैंकको निर्देशन बमोजिम कायम गर्नु पर्ने कर्जा नोक्सानी व्यवस्थामा ७५ प्रतिशत छुट हुने ।
- ▶ पशुधन सुरक्षण तर्फ ट्याग लगाउने कार्यलाई सरल र सहज बनाउन सकिनेमा पशुधनको मृत्यु वा अनुत्पादक भएको अवस्थामा किसानलाई पर्न जाने आर्थिक बोझ कम गर्न मद्दत पुग्ने ।

६. कृषि सम्बन्धी लगानी, अनुदान, ऋण मल बीउ आपूर्ति, बजार विस्तार सेवा

– डा. देवेन्द्र गौचन

Agricultural Investment;
Subsidies, Inputs, Credits and
Market Support

Devendra Gauchan, PhD
Senior Scientist and Division Chief,
Socioeconomics & Agricultural Research Policy Division
Nepal Agricultural Research Council
Email: dgauchan@narc.gov.np

Paper presented in the "Workshop on Status, Opportunity and Challenges of Agricultural Finance in Agricultural Development in Nepal" Hotel Annapurna, December 23-24, 2011

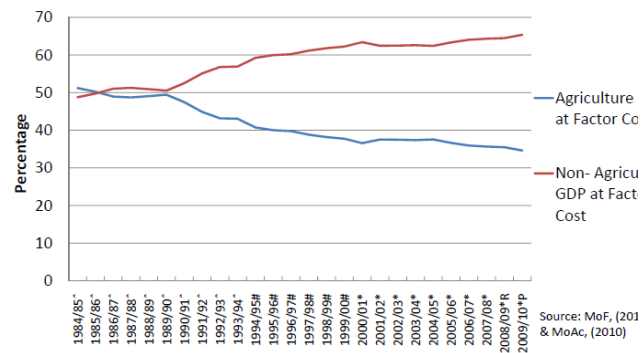
Agricultural GDP Share and Growth Rate

- Share of agricultural GDP in total GDP declined from 50 % in 1985 to 35% in 2010
- The annual growth of AGDP and NAGDP are highly variable but remaining an average of about 3% for the last 10 years.
- Agricultural GDP was lowest in 2006/7 followed by 2009/10
- Highest AGDP growth occurred in 2007/8 due to good weather conditions
- GDP growth rate is also hovering around average of 3.7 % in the last 10 years

Introduction

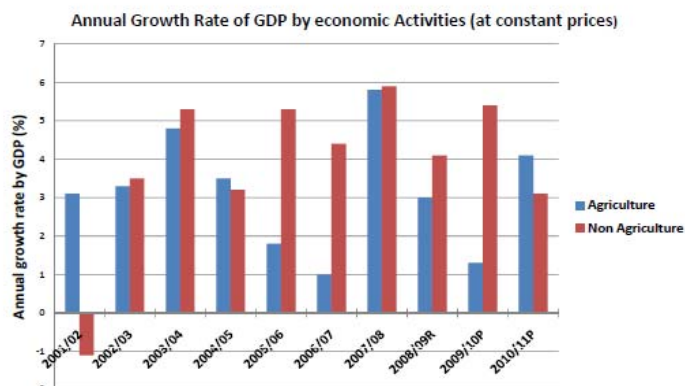
- Agriculture is the backbone of Nepalese economy providing livelihood for two-third of Nepalese people.
- It currently accounts for 35% of the Gross Domestic Products.
- Agriculture is the key entry point for poverty reduction and ensuring national food and nutritional security of the people in Nepal.
- Development of agricultural sector brings multiplier effect in the economy as it provides raw materials for industrial growth
- Moreover, agriculture is complex activities with more than a single sector- provides foods, medicines, industry, diverse livelihood/employment

Share of Agriculture and Non Agricultural GDP in
Total GDP

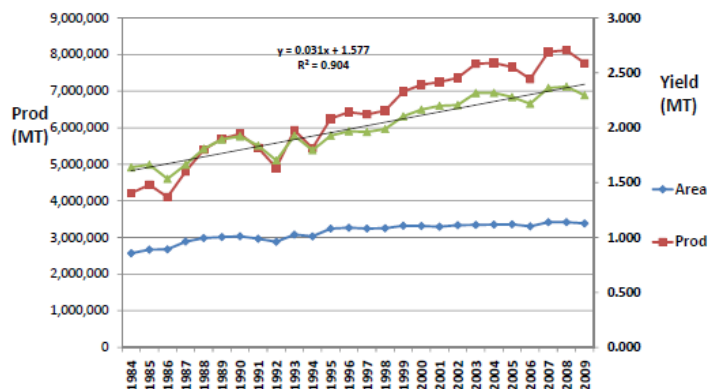

२०

Annual Growth Rate of GDP by economic Activities (at constant prices)

Trend of Cereal Food Production in Nepal

Status of Food Production

- In the last 25 years total cereal food production has doubled from about 4 million tons to 8 million tons.
- Food production has grown at the average rate of 31.5 kg/year during the period
- Among food crops, production and yield of wheat grew with the faster rate (3.8 and 2.6%).
- Among all crops, the highest growth rate per annum in production & yield was for potato (7%) & vegetables (5%)
- In the last 50 years (1961/62-2010/11), production of wheat has increased by 11 times and that of rice production has doubled, despite their relative low yield as compared to many developed countries.

Crop Area, Production and Yield Growth (1984/85-2009/10)

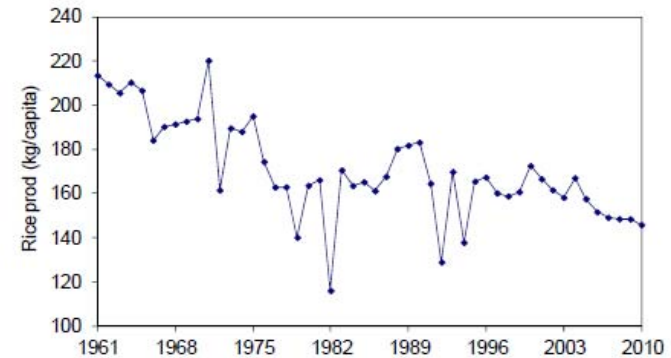
Crops	Area	Production	Yield
Rice	0.5	1.99	1.49
Maize	1.32	3.11	1.78
Wheat	1.27	3.86	2.58
Total Cereals+	0.97	2.57	1.59
Potato	3.94	7.22	3.28
Lentil	1.85	3.68	1.84
Oilseeds	1.31	2.39	1.08
Vegetables	2.85	5.33	2.51

+Includes rice, wheat, maize, millet, barley

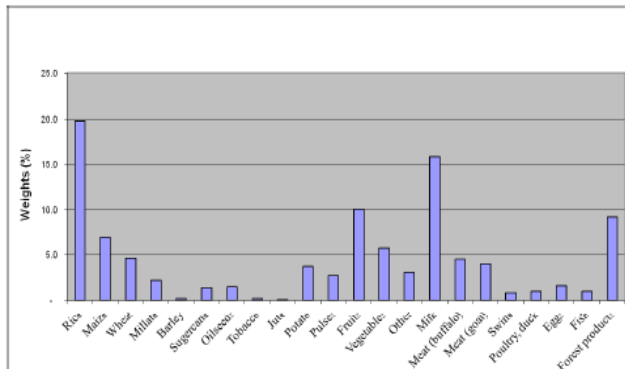
Production, Yield and Area Growth of Rice and Wheat (1961/62-2010/11)

	Rice			Wheat		
	1961/62	2010/11	% Increment	1961/62	2010/11	% Increment
Area	1088	1496	38	112	736	557
Prod	2108	4460	112	138	1698	1130
Yield	1937	2980	54	1230	2310	88

Per capita rice production in Nepal

Agri GDP weights by Crops and Commodities (%)

Investment in Agricultural Sector

- Government's current investment in Agriculture sector is low as compared to its contribution in national economy (35% of the GDP). It is about average of 5% of Agricultural GDP
- Declining public investment later in the later part of APP (2003-10) as compared to beginning of APP period (1996-2002)
- Share of agriculture budget coming through MoAC is only 3% of the national budget
- Agricultural Research (e.g. NARC) receives less than 0.3%

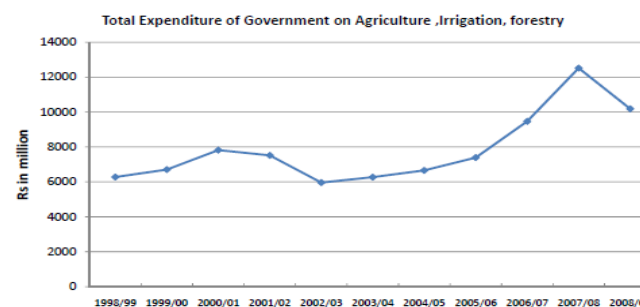
Trend of Agriculture Budget in MoAC and NARC

Fiscal year	MoAC budget (% of National budget)	NARC budget (% of MoAC budget)	NARC budget (% of national budget)
2000/2001 (२०५७/२०५८)	3.67	14.48	0.53
2001/2002 (२०५८/२०५९)	3.93	14.71	0.58
2002/2003 (२०५९/२०६०)	2.52	12.29	0.31
2003/2004 (२०६०/२०६१)	2.41	12.15	0.29
2004/2005 (२०६१/२०६२)	2.41	11.56	0.28
2005/2006 (२०६३/२०६३)	2.65	8.77	0.23
2006/2007 (२०६३/२०६४)	2.44	10.10	0.25
2007/2008 (२०६४/२०६५)	2.47	9.94	0.24
2008/2009 (२०६५/२०६६)	2.44	8.85	0.22
2009/2010 (२०६६/२०६७)	2.75	7.11	0.20
2010/2011 (२०६७/२०६८)	3.11	9.31	0.29
2011/2012 (२०६८/२०६९)	3.23	8.53	0.28

Foreign Investment in Agricultural Sector

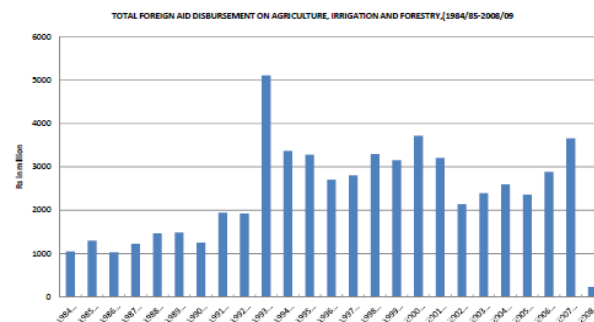
- Foreign investment in agricultural sector is low as compared to other sectors (e.g. health and education)
- Foreign direct investment increased from 1993/94 until 2002. After the cessation of conflict in 2006, foreign investment slightly increasing.
- Among key subsectors, foreign investment remained high in Irrigation until 2006. Then agriculture increased its share from 2006-2008

Total Expenditure of Government on Agriculture Sector (Agriculture, Irrigation, forestry)

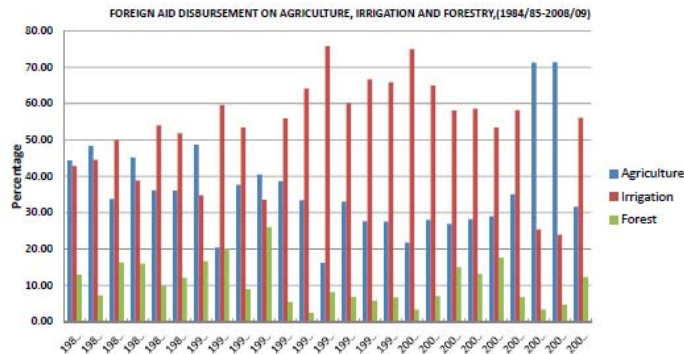
Source: MoF. (2010) & MoAc. (2010)

Total Foreign Investment in Agriculture (agriculture, irrigation, forestry)

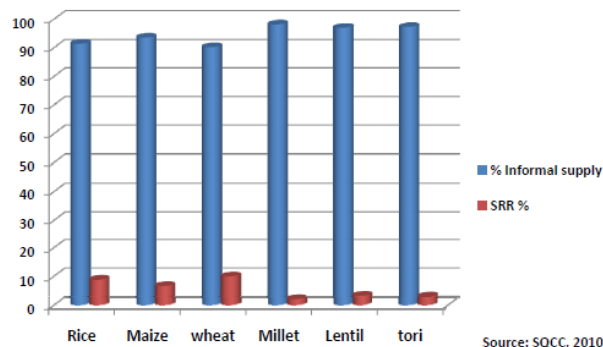

Source: MoF (2010) & MoAC (2010)

Percent Foreign Disbursement on Agriculture Sector (Agriculture, Irrigation and Forestry)

Quality Seed Supply and Seed Replacement Rate (2009/10)

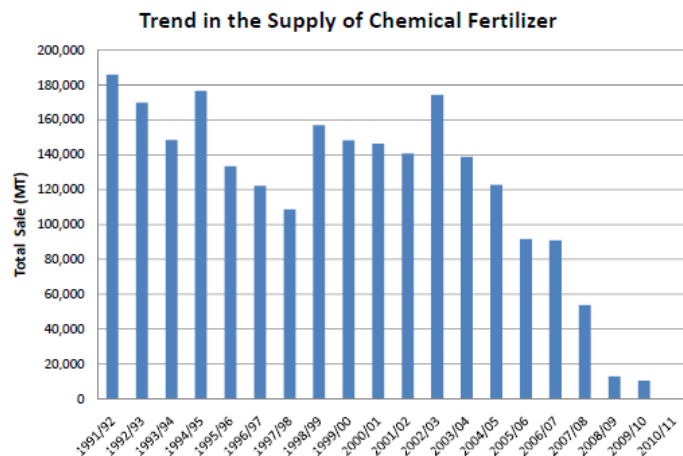

Seeds

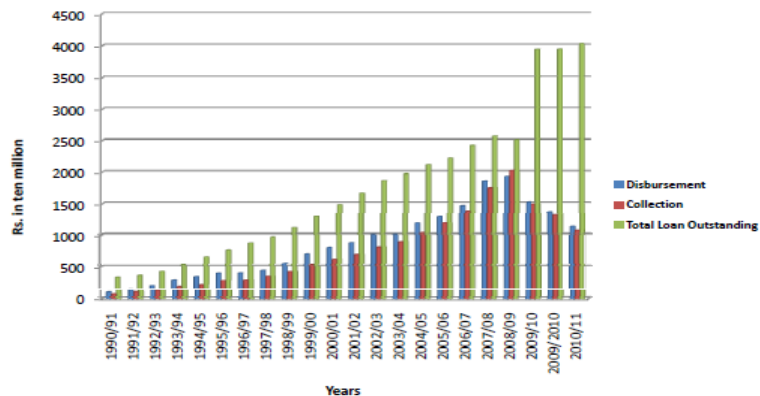
- Seed is a vital input for agriculture and a vehicle for the delivery of new technologies
- Good quality improved seed alone increase crop yield by 20-25 %. Hence seed security is a prerequisite for food security
- Efficiency of the other inputs (e.g. fertilizer, irrigation, labor etc) depend on the quality and genetics of the seeds
- However, past policies including Agriculture Perspective Plan (APP) did not explicitly recognize, prioritize and emphasize **seed as the key input** for agricultural development.
- Consequently seed replacement rate is low (<10%) despite wide coverage of improved varieties

Fertilizers

- The level of chemical fertilizer usage 19 Kg/ha in 2007 in Nepal is one of the lowest in the South Asian region and in the world (IFPRI, 2010).
- The supply of chemical fertilizers both from AIC and the private sectors is in steep decline in recent years due to following reasons;
 - Sudden increase of world price of fertilizer after 2007
 - Cheaper access of fertilizers from across the border due to subsidy in fertilizers in India.
 - Political instability with unclear policies and high cost of transportation and handling which makes private sector participation in fertilizer trade unattractive

Agricultural Credit Collection, Disbursement and Outstanding Loan

Agricultural Credit

- Credit is a key constraint to development of productive and dynamic agriculture
- The major formal financial institution for agricultural credit in Nepal is the Agricultural Development Bank Ltd. (ADBL).
- In addition, Nepal has recently seen rapid growth in the number of savings and credit cooperatives.
- ADB/N has moved away from agricultural financing. Credit flow in 2009/10 was about 4 billion rupees, out of which 10.74 percent was only in agriculture (MoAC, 2010).
- Within Agriculture, nearly half of the credit amount went for agro-industries, marketing and godown purpose (off-farm).
- However, ADBL's share of credit disbursement for on-farm purposes such as agricultural production, tools and irrigation shows a decline in recent years

Agricultural Research and Extension

- Current Investment in agricultural research is very low in Nepal (about 0.3 % of the AGDP).
- Scientific capacity in agricultural research is constrained by limited incentives and resources. Investment per agricultural research is USD 6,000/annum (Gauchan and Pandey, 2011).
- Extension system has poor coverage of service delivery and constrained by the resources
- There is a poor linkage of research and extension systems with university /education systems

Agricultural and Livestock Extension Coverage in 2007

Items	Department of Agriculture	Department of Livestock
VDC per JT/JTA	2.54	2.70
Households per JT/JTA	3,204	3,417
Cropped area per (ha)/JT/JTA	2,606	----
Livestock units per JT/JTA	---	7,161

Source: Chapagain, (2010)
cited in Pullabhotla et al
(2011)

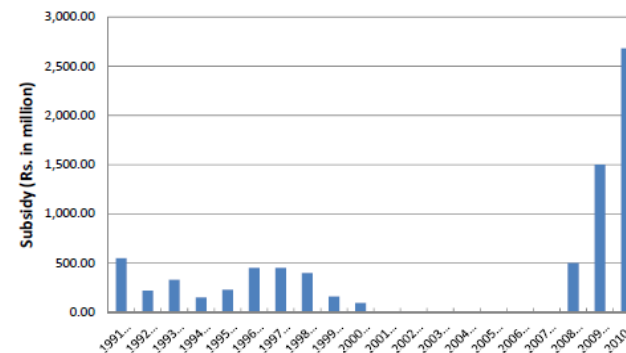
Subsidy on Fertilizer

- Subsidy on fertilizer was given until 1999. The actual phasing out of subsidy was started in 1997
- The objective of withdrawal of subsidy is to liberalize fertilizer trade and reduce huge government monetary burden.
- The other reasons to withdraw subsidy was to stimulate increased use of fertilizer by reducing supply constraints.
- However, subsidy was reintroduced in 2008 after food crisis. The budget for subsidy has been increased substantially in the subsequent years
- As an emergency response to the huge shortfall in fertilizer supplies in 2008, the GoN reintroduced a subsidy scheme for fertilizers in order to tackle the problem of dwindling fertilizer supplies.

Subsidy on Inputs

- Currently GoN is providing subsidy on fertilizer, food grain transport and on seeds initiated from this year (2068/69).
- In FY 2068/69 subsidy for Fertilizer is allocated about Rs 2.75 billion and Rs 100 million for the seeds.
- Indirect subsidies are also given on small irrigation, source seed production, seedlings supply & transportation and other inputs (pesticides, machineries)
- Unlike in India, output subsidies (minimum support price for food grains) for farmers are not given in Nepal

Trend of Subsidy in Chemical Fertilizer

Subsidy in Food Distribution

- Government of Nepal is regularly providing transport subsidy on major food grains to meeting food security needs of the people in the remote regions
- Demand and focus of the food distribution is for mainly rice.
- Currently (2011-12) GoN has allocated a budget of Rs 48 crore (subsidy) to transport food grains in 23 districts. The subsidy budget is declining in the recent years.
- Development of new road networks in remote hills and mountains has reduced the burden of food transportation and subsidy budget allocation

Market Support

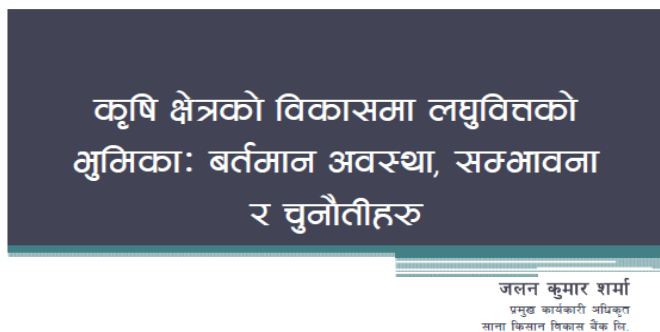
- There is no direct public support in marketing of agricultural outputs in Nepal.
- NFC procurement of wheat and paddy at MSP was finally discontinued during the Tenth Plan (2002–2007), and since then it has procured food grains at market prices, usually from traders and open markets

The factors affecting agricultural marketing are

- (a) the constraints to physical accessibility posed by the terrain as well as underdeveloped road and transport infrastructure
- (b) both official and unofficial agricultural produce trade across the open border with India

७. कृषि क्षेत्रको विकासमा लघुवित्तको भूमिका: : वर्तमान अवस्था, सम्भावना र चुनौतीहरू

– जलनकुमार शर्मा

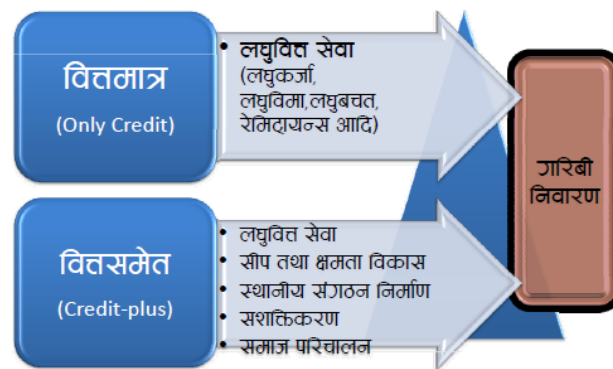

- लघुवित्त: एक सामाजिक व्यवसाय**
- औपचारिक वित्तक्षेत्र (खासगरी बाणिज्य बैकहरू) बाट वित्तीय सेवा प्राप्त गर्न नसक्ने गरीबहरूमा उनीहरूको आवश्यकता अनुकूल हुनेगरी प्रदान गरिने साना साना कर्जा एवं वित्तीय सेवा सम्बन्धी व्यवस्थालाई लघुवित्त भनिन्छ । (Gertrud Buchenreider, IAMO, Leibniz-Institute of Agricultural Development in Eastern and central Europe)
 - लघुवित्तले लघुकर्जा, लघुविमा, लघुबचत र रेमिट्यान्स जस्ता गरिब लक्षित सेवाहरू प्रदान गर्दछ जो आम बैकिङ्ग सेवा भन्दा विशिष्टिकृत हुन्छन् ।
 - लघुवित्त सेवा गरिबी घटाउने एक मात्र उपाय होईन तर यो अति प्रभावकारी अस्त्र हो । (CGAP, Principle of Microfinance)
 - लघुवित्त सेवाको दिगोपनाले लघुवित्तमा गरिबहरूको पहुँच बढाउँछ, दिगोपनाको लागि यो व्यावसायिक हुन आवश्यक छ ।
 - अति व्यावसायिकताले लघुवित्त क्षेत्रले नकारात्मक परिणाम निकाल्ने भएकोले यो एक व्यवसाय भन्दा पनि सामाजिक व्यवसाय हुनु पर्छ ।

प्रस्तुती योजना

- लघुवित्त एक सामाजिक व्यवसाय
- लघुवित्त अवधारणाल र सान्दर्भिकता
- नेपालमा लघुवित्तका अभ्यासहरू
- कृषि लघुवित्तका आयामहरू
- लघुवित्तको अवस्था
- नेपालमा लघुवित्त सेवाप्रदायकहरू
- लघुवित्त बहसमा आएका केही प्रमुख सन्दर्भहरू
- कृषि क्षेत्रको विकासमा लघुवित्तको सम्भावना
- कृषि लघुवित्तका चुनौतीहरू
- निश्कर्ष तथा सुझाव

लघुवित्त: अवधारणा

लघुवित्त अवधारणाको सान्दर्भिकता

- लघुवित्त त्यहाँ उपयुक्त हुन्छ जहाँ जातिशिल आर्थिक क्रियाकलाप अस्तित्वमा छ, उद्यमशीलता सम्बन्धी क्षमता र व्यवस्थापकीय दक्षता आवश्यक छ । नत्र कर्जाबाट गारिबहरु लाभान्वित हुन नसकेर ऋणग्रस्त हुँदै जान्छन् । (Microcredit is generally most appropriate where ongoing economic activity and sufficient household cash flow already exist, as it may otherwise create an excessive debt burden - CGAP DONOR Training Module - Microcredit April 28, 2003)
- लघुवित्त ती गारिब र बिपन्न बर्गहरुका लागि आवश्यक छ जो वित्तीय सेवा प्राप्त गर्नबाट बञ्चित रहेका छन् ।
 - ग्रामीण जनता
 - गरीब परिवार (विशेषतः महिला)
- नेपालका अधिकांश ग्रामीण गरीबहरु निर्वाहमुखी कृषि पेशामा जीवन निर्वाह गारिरहेका छन् । यहाँ कर्जाका अतिरिक्त उद्यमशीलता सम्बन्धी क्षमता र व्यवस्थापकीय दक्षता विकास नगरी कर्जा प्रदान गर्नु प्रत्युत्पादक हुन्छ ।
 - त्यसैले लघुवित्तको कर्जासमेत अवधारणा नेपालमा सान्दर्भिक हुन्छ ।
 - त्यसैले नेपालमा लघुवित्तले खासगरी कृषि क्षेत्रलाई सम्बोधन गर्न सक्नु पर्छ ।

लघुवित्तको अवस्था

विश्व

- विश्वमा २ अर्ब ७० करोड मानिसहरु वित्त सेवाबाट बञ्चित
- ३१ डिसेम्बर, २०१० सम्ममा ३६५२ लघुवित्त सेवाहरुबाट २० करोड ५३ लाखमा लघुवित्त सेवा प्रदान

नेपाल

- लगभग १ करोड मानिसहरु (दैनिक २ डलर भन्दा कम आय भएका) लाई लघुवित्त सेवा आवश्यक भएको ।
- २ थोक कर्जा प्रदायक लगायत कुल २१ लघुवित्त विकास बैंक, ८३ लघुवित्त मध्यस्थकर्ता, २३५ साना किसान सहकारी संस्था र विभिन्न सहकारी संस्थाहरुबाट करिब २० प्रतिशतमा सेवा पुगेको भनाई ।
- जनघनत्व भएका र सुगम तराई क्षेत्रहरुमा लघुवित्त संस्थाहरु बढी आकर्षित ।

कृषि लघुवित्तका आयामहरु

नेपालमा लघुवित्त अभ्यासहरु

साना किसान अभियान: एक मौलिक लघुवित्त अभ्यास

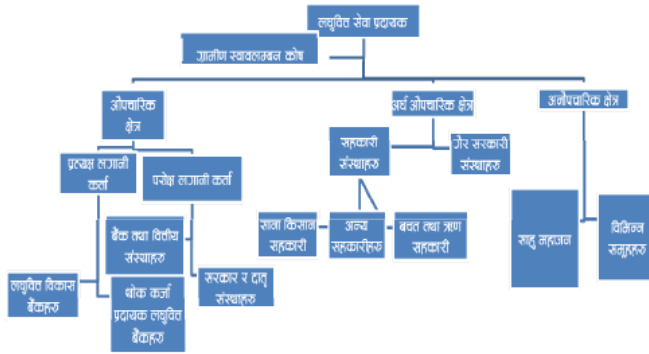
- सामुदायिक संस्था
- सशक्तिकरण
- स्थानीय स्वामित्व, संगठन र व्यवस्थापन
- स्थानीय पूँजी निर्माणमा जोड
- बहुआयमिक आर्थिक सामाजिक क्रियाकलाप सञ्चालन
- उत्पादन, प्रशोधन र बजार विकासको बलियो पूर्तधार

ग्रामीण बैंक अनुसरण

बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरु

अन्य सहकारी संस्थाबाट समेत लघु कर्जा गतिविधि सञ्चालन गौर सरकारी संस्थाहरु अधिकांशले ग्रामीण मोडल अबलम्बन

नेपालमा लघुवित्त सेवाप्रदायकहरू

.....लघुवित्त: बहसमा आएका सन्दर्भहरू

- धितो सतबन्धी बहस
 - हुनेको धितो नलिपला Multiple borrowing बहस ।
 - हुनेको धितो नलिपला कर्जा अनुसासन कमजोर हुन्छ ।
 - धितो लिज नुरु गरेमा धितो नहुनेहरु फेरी बाँचत हुँदै जाउछन् ।
 - धितोले जातिराई सजम सेवा विस्तार गर्न उदाधिन बनाउनुपर्छ ।।
- Multiple borrowing सतबन्धी बहस
 - Multiple borrowing ले ऋण उस्तता बढाउनुपर्छ ।
 - अतिव्यावसायिकता र अस्तस्थ प्रतिस्पर्धाले Multiple borrowing बढाएको हो ।
 - लघुवित्तको सिमित ऋण सीलाका कारण ऋणीतरु Multiple borrowing गर्न बाध्य छन् ।
- क्षेत्रीयता सतबन्धी बहस
 - पहाडी तथा हिमाली क्षेत्रमा लघुवित्त सेवा विस्तार गर्नुहुने हुन्छ । लघुवित्त प्रदायक (विजी क्षेत्र) ले लोकसात व्यहारेर सेवा दिन सजदैजन् ।
 - लघुवित्त संस्था सतर वा सतरोवकुस वा तुलनालक रुपमा सुगम क्षेत्रमा बढी सक्रिय हुन सोज्छन् ।
 - लघुवित्त सेवा सबै गरीबलाई आवश्यक नहुन सक्छ ।

लघुवित्त: बहसमा आएका सन्दर्भहरू

- लघुवित्तका लागि वित्तीय स्रोत
 - विपन्न क्षेत्र कर्जा
 - विपन्न क्षेत्र कर्जाको व्यवस्था (अहमै ८५० अर्ब वित्तियनलेना ००अति अर्ब जति हुनु पर्ने ??)
 - विपन्न क्षेत्रमा अतिवित्त लगानीको व्यवस्था र नुपला कजार अतधरणा (सम्पुलन आवश्यक)
- बचत परिचालन गर्न सक्ने (लागत, प्रतिस्पर्धा, मुख्य उदेश्यबाट बाहिरिने सतया र सतभावता ??)
- लघुवित्तका लागि थोक कर्जा प्रदायक संस्था (स्रोत, अतधरण, वीतिगत व्यवस्था ??)
- लघुवित्त सामाजिक व्यवसाय
 - अति व्यावसायिकरणको ततिजु लघुवित्त संकट (आरुध प्रदेश दुर्घटना)
 - सर्वसाधारणला शेषर विरक्तमन स्तेष्टिक कि बाध्यालक ?(यसले गतिबी विचारणला सहयोग/बाधा के गर्छ)
 - कुनाफबाट सामाजिक व्यवसाय - सामाजिक लागतको बोकु गरीबला हस्तगतरण
- वीतिगत व्यवस्था
 - लघुवित्त वीति
 - लघुवित्तका लागि अलग र विशेष विर्देशनको सापिचो
- कृषि लघुवित्तका आवश्यकता
 - औतिक पूर्वाधार
 - स्थानीय परिवेश

.....लघुवित्त: बहसमा आएका सन्दर्भहरू

- व्याज दर सतबन्धी बहस
 - गरीबले लघुवित्त सेवा पाउनु ठूलो कुरा हो, व्याजदर ठूलो कुरा होईन ।
 - धनीले सस्तो र गरीबले महँगो दरमा ऋण पाउने अवस्था सिर्जना हुन गयो ।
 - जातिशाल आर्थिक जातिविधि हुने व्यवसायमा व्याजदरको कुने महत्व हुँदैन, तर कृषि क्षेत्र अलाक फरक भएकोले व्याजदरले महत्व राख्छ ।
 - लघुवित्तमा समाज परिचालन महत्वपूर्ण र अति आवश्यक क्रियाकलाप हो जसले व्याजदर महँगो बनाउन मद्दत गर्छ ।
 - दुर्गम, पहाडी र हिमाली क्षेत्रमा सेवा विस्तारको लागतलाई सञ्चालन सतर्चना जोडनु हुँदैन, यो सामाजिक पुँजी निर्माणमा भएको लगानी हुनाले लघुवित्त संस्थाहरुले सौधमर्ना पाउने व्यवस्थाको आवश्यकता मह-सुस भएको ।
 - लघुवित्त सेवा प्रदायकको अकार्यकुशलताको मार गरीबलाई बोकाउनु हुँदैन ।
 - व्याजदरमा सिलिग तोकि दियो भने यसले लघुवित्त बजारलाई संकुचित बनाउनुपर्छ । (CGAP, Principle of Microfinance)
 - लघुवित्तमा व्याजदर सिलिग आवश्यक छ । (Indian National Debate after Andhra Pradesh Crisis, 2010)

.....लघुवित्त: बहसमा आएका सन्दर्भहरू

- सेवा प्रदायक संस्था सतबन्धी बहस
 - लघुवित्त भनेको सास लोडेला वितीय सेवा प्रदान गर्ने विधि हो । सहकारी संस्थाहरु लघुवित्त संस्था होईनन् ।
 - लघुवित्त भनेको लोडेल होईन गरीबले वितीय सेवा पाउने प्रणाली हो, त्यो बैंक, वितीय संस्था, सहकारी वा गैर सरकारी संस्था जुन सुकैले प्रदान गर्न सक्छ ।
 - मजबुत वितीय संस्थाले धेरै शाखा उपशाखा मार्फत प्रभावकारी सेवा प्रदान गर्नु पर्छ ।
 - स्थानीय स्तर, स्थानीय स्तमित्त र स्थानीय व्यवस्थापनमा सञ्चालन हुने लघुवित्त संस्था लागत, सेवाको गुणस्तर, गरीबको पहुँच, पारदर्शिता र सामाजिक उत्तरदायित्व सबै दृष्टिकोणबाट उचित हुने ।
 - स्थानीय स्तरका लघुवित्त संस्थाहरुलाई क्षमता र सीप विकासमा बढी सहयोग आवश्यक पर्छ, सबै सेवाप्रदायक संस्थाहरुमा नियन्त्रण विधि लागू गर्न कठिन छ ।
- लघुवित्तका लाक्षित वर्ग सतबन्धी बहस
 - सबै किसिमका गरीबहरु
 - महिलाहरुमात्र
 - गरीब पहिचान र परिभाषा विभिन्नता
 - धितो नलिन भनेको मात्र गरीबमा पुग्नु होइन
 - के गरीब सधैं गरीब तै रहनु पर्छ ? ऋण सीमा सतबन्धी बहस

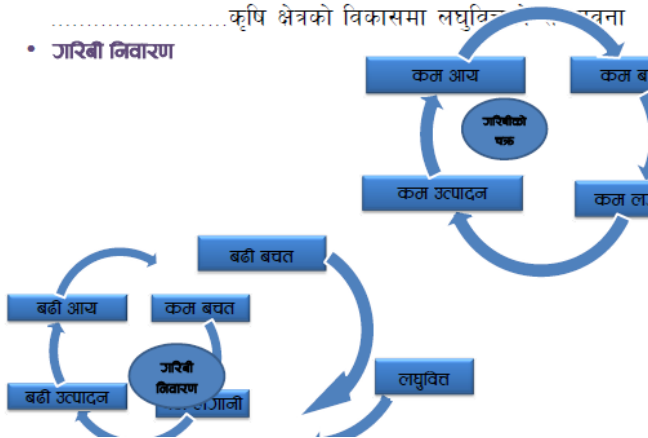
कृषि क्षेत्रको विकासमा लघुवित्तको सम्भावना

- कृषि क्षेत्रमा व्यावसायिकरण

.....कृषि क्षेत्रको विकासमा लघुवित्तको सम्भावना

- गरिबी निवारण

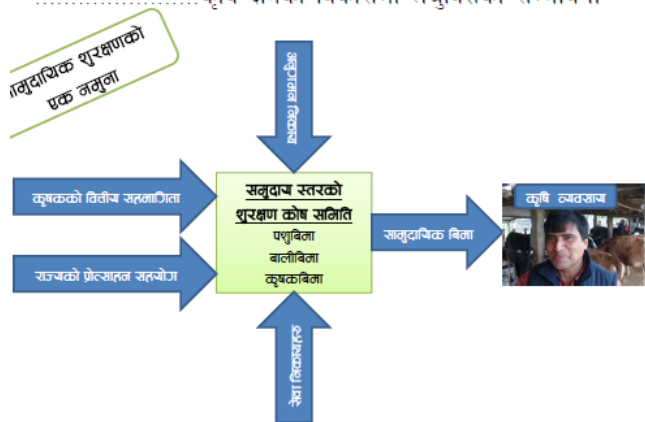

.....कृषि क्षेत्रको विकासमा लघुवित्तको सम्भावना

- कृषि क्षेत्रमा सुरक्षण

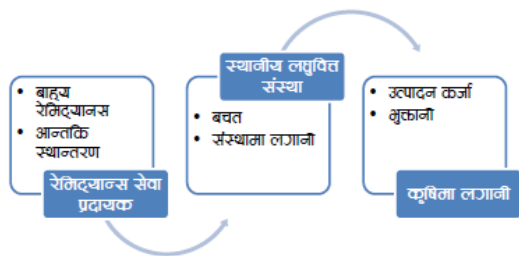

..... कृषि क्षेत्रको विकासमा लघुवित्तको सम्भावना

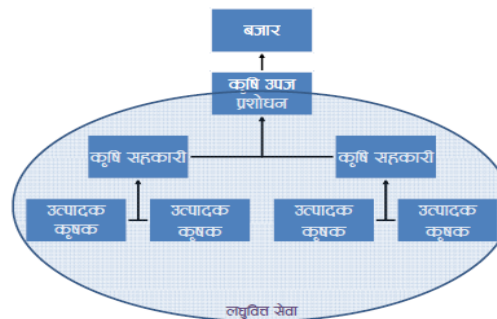
..... कृषि क्षेत्रको विकासमा लघुवित्तको सम्भावना

रेमिट्यान्स र लघुवित्त

..... कृषि क्षेत्रको विकासमा लघुवित्तको सम्भावना

कृषकको बजारमा पहुँच

कृषि लघुवित्तका चुनौतीहरू

- लघुवित्तका लागि सहज सरल वित्तीय स्रोतको पर्याप्तता
- गारिबहरूमा न्यून शिक्षा, सीप, प्रविधि तथा चेतना स्तर
- ग्रामीण, दुर्गम क्षेत्रमा काम गर्न दक्ष जनशक्तिको अभाव
- निर्वाहमुखी सेती प्रणालीमा निर्भर
- औद्योगिक विषमता र विकटता
- अशुद्ध कृषि बजार, कृषि बजारमा पहुँचको अभाव
- सेवा निकायहरू तथा तिनीहरू बीच समन्वयको अभाव
- मुनाफा गर्ने पर्ने बाध्यता
- कृषि क्षेत्रमा व्यावसायिकताको अभाव
- स्थानीय तहमा क्षमतावान/निष्ठावान नेतृत्वको अभाव
- कृषिको प्रतिफल दर तुलनात्मक रूपमा कम
- कृषि लघुवित्त सम्बन्धी विशेष व्यवस्थाको अभाव

निश्कर्ष तथा सुझाव

- नेपालको लागि कृषि लघुवित्त जारिबा नितारण र आर्थिक विकासको महत्वपूर्ण माध्यम हो । लघुवित्त मित्र कृषि लघुवित्तलाई विशेष दृष्टिकोण बनाईनु पर्छ ।
- कृषि लघुवित्त कृषि विकासका प्रतिकृत क्रियाकलाप मध्ये एक महत्वपूर्ण हो ।
- स्थानीय लघुवित्त संस्थाको विकासका लागि प्रयास बढाउनु पर्छ, स्थानीय लघुवित्त संस्थाको निर्माणले राज्यलाई सहकार्यमा सजिलो हुन्छ ।
- लघुवित्तका लागि सहज र सरल वित्तीय स्रोत व्यवस्थाको बतावरण निर्माण हुनु पर्छ
- लघुवित्त क्षेत्रमा अस्वस्थ प्रतिस्पर्धा, मुनाफा केन्द्रित सोच र अतिव्यावसायिकता कम गर्न स्पष्ट लघुवित्त नीति तर्जुमा हुन जरुरी छ ।
- लघुवित्त संस्थाहरुको लागि विशिष्ट र उत्तरदायी तालिम केन्द्रको आवश्यकता छ । जहाँ R&D को पनि काम गर्न सकियोस् ।
- लघुवित्त मार्फत किसानहरुलाई प्रशोधन र बजारमा पहुँच समको व्यवस्था हुन आवश्यक छ ।
- कृषि लघुवित्त सेवा विस्तारमा समाज परिचालन लागतमा साम्बेदारी वा परिपूर्तिको आवश्यकता देखिएको छ ।
- लघुवित्त संस्थाको हकमा IPO को प्रभाव बारे हेरिनु पर्ने स्थिति छ ।

भाग पाँच : गोष्ठीका सुभाव तथा निष्कर्ष

(क) विभिन्न निकायहरूसँग सम्बन्धित सुभावहरू

गोष्ठीमा प्रस्तुत कार्यपत्रहरू, सहभागीहरूबाट उठाइएका जिज्ञासा, प्रमुख अतिथि एवम् अतिथिहरूबाट उद्घाटन सत्रमा व्यक्त विचारहरूको संश्लेषण पश्चात् मुलुकको कृषि क्षेत्रको विकासको लागि विभिन्न निकाय अन्तरगत पर्ने सुभावहरूलाई निम्नानुसार वर्गीकरण गरी औल्याउन सकिन्छ :

१. नेपाल सरकारसँग सम्बन्धित सुभाव

१. मल उत्पादन कम्पनीको स्थापनाका लागि योजना, नीति तथा कार्यक्रम बनाउनुपर्ने ।
२. मलको सहज आपूर्ति गराउन पहल गर्नुपर्ने ।
३. कम गुणस्तरका मलहरूको प्रयोग र आयात निरुत्साहित गर्नुपर्ने ।
४. उन्नत जातको बीउ उत्पादन र बिक्री वितरण गर्नुपर्ने ।
५. नक्कली र कम गुणस्तरका बीउहरूको प्रयोगमा नियन्त्रण गर्नुपर्ने ।
६. कृषि सेवा केन्द्रहरू बढाउने, NAARC ले गरेको अनुसन्धानको नतिजा मुलुकभरि फैलाउने । जस्तै: कून बाली, कून हावापानीमा कहिले लगाउने ? पशुलाई आवश्यक औषधि हावापानी अनुसार कसरी खुवाउने भन्ने सन्दर्भमा कृषकलाई जानकारी गराउनुपर्ने ।
७. ग्रामीण क्षेत्रमा JT/JTA को आपूर्ति न्यून भएकोले यस सम्बन्धी दीर्घकालीन योजना बनाउनु पर्ने ।
८. कृषि बीमाको लागि Weather Index बनाउने ।
९. आधुनिक कृषि औजार कारखाना स्थापना गर्नका लागि निजी क्षेत्रलाई प्रोत्साहन गर्नुपर्ने ।
१०. जुम्ला, मुस्ताङ जस्ता फलफूल उत्पादन हुने हिमाली जिल्लामा भण्डारण केन्द्र स्थापना गर्नुपर्ने ।
११. Post Harvest नोक्सानीबाट बचाउन रणनीति तयार गर्नुपर्ने ।
१२. कृषि थोक बजारका गोदामहरू सहकारी संस्थाहरूलाई दिनुपर्ने ।
१३. कृषि व्यवसायका सम्बन्धमा व्यवस्थित भएका १८ वटा कानूनहरू, ९ वटा नियमन र केही आदेशहरूको प्रभावकारिताका बारेमा समीक्षा हुनुपर्ने । कृषि बजार व्यवस्थापनका लागि छुट्टै ऐन तर्जुमा हुनुपर्ने ।
१४. कृषकले उत्पादन गरेको तरकारीलाई काठमाडौं ल्याउन सहकारी संस्था इच्छुक देखिएमा

- यातायात, भण्डारण, भाडा भरौटका लागि अनुदान सहित आवश्यक व्यवस्था गर्नुपर्ने ।
१५. थोक बजारको संख्या सीमित भएकोले यसको विस्तार हुनुपर्ने ।
 १६. कृषि निर्यात व्यापारको लागि क्वारेण्टाइनलाई व्यवस्थित गर्नुपर्ने ।
 १७. उन्नत नश्ल वा जातका पशु आयातका लागि भारत र चीनसँग यस सम्बन्धी आर्थिक कूटनीतिका माध्यमबाट कार्य प्रक्रिया थाल्नुपर्ने ।
 १८. कृषि सम्बन्धी कच्चा पदार्थ र जडिबुटी निर्यातलाई दुरुत्साहन गर्न निर्यात कर लगाउनुपर्ने ।
 १९. कृषि मूल्य सम्बन्धी सूचना आप्रवाहको व्यवस्था गर्नुपर्ने (स्थानीय रेडियो तथा एफ.एम. मार्फत् गर्न सकिने कृषि सूचना आदान प्रदान गरे वापत ती संस्थालाई प्रोत्साहनको व्यवस्था गर्नुपर्ने) ।
 २०. सहरी, अर्ध सहरी र राजमार्ग नजिक घर घडेरी विकास गर्दा उब्जाउ तथा अब्बल जग्गाको प्रयोग गर्न स्वीकृति लिनु पर्ने व्यवस्था गर्नुपर्ने ।
 २१. भू-उपयोग नीति तर्जुमा गरी तुरुन्त लागू गर्नुपर्ने ।
 २२. भूमिहीन र गरीब जनतालाई सहरी, राजमार्ग र खोलाका बगर क्षेत्र आसपासमा सहकारी खेती गर्न प्रोत्साहन गर्नुपर्ने ।
 २३. ठूला खेती तथा पशुका निजी फार्महरूलाई प्रोत्साहन गर्नुपर्ने ।
 २४. ५ वर्षमा प्रत्येक गा.वि.स.मा १/१ सहकारी स्थापना गरी कृषि उत्पादनमा सहकारी सेवा पुऱ्याउने व्यवस्था गर्नुपर्ने ।
 २५. स्थानीय स्तरमा कृषि उत्पादनका वस्तुहरूको Packaging र स्टरोन्नतिमा सहकारी सहभागी हुने व्यवस्था मिलाउनुपर्ने ।
 २६. सहकारी संस्थाहरूमार्फत् नजिकका शहरी क्षेत्रमा उत्पादित र प्रशोधित वस्तु पुऱ्याउन प्रोत्साहन दिने । कृषकलाई स्थानीय स्तरमा उन्नत मल, बीउ र कृषि मूल्यको सूचना उपलब्ध गराउने व्यवस्था गर्नुपर्ने ।
 २७. कृषि वर्ष मनाउनुपर्ने ।
 २८. कृषि क्षेत्रमा बजेट बढाउनुपर्ने ।
 २९. सहकारी मन्त्रालय छुट्टै बनाउनुपर्ने ।
 ३०. कृषि ऋणमा ब्याजको अनुदानको व्यवस्था हुनुपर्ने ।
 ३१. कृषि बजेट बनाउनुपर्ने ।
 ३२. मलको अनुदान सहकारीमार्फत् दिनुपर्ने ।
 ३३. पर्याप्त मात्रामा सिँचाई सुविधा उपलब्ध गराउनु पर्ने ।
 ३४. सुपथ मूल्यमा कृषि पैदावार बेचविखन गर्न स्थानीय, जिल्लास्तरीय, क्षेत्रीय र राष्ट्रिय कृषि बजारको व्यवस्था गर्नुपर्ने ।

२. निजी क्षेत्रसँग सम्बन्धित सुझाव

१. कृषि ज्ञानको अभावमा जमिनको उर्वराशक्ति घट्दै गइरहेकोले सोको लागि प्रयास गर्नुपर्ने ।
२. कृषि पेशालाई निर्वाहमुखीबाट व्यवसायी बनाउन सरकार तथा सहकारीसँग हातेमालो गर्नुपर्ने ।
३. JT/JTA लाई अर्ग्यानिक खेतीमा जान प्रोत्साहन गर्नुपर्ने ।
४. कृषिको व्यावसायिक विकासको लागि आफ्नो लगानी बढाउनुपर्ने ।
५. रेमिट्यान्सलाई कृषि क्षेत्रको विकासमा लगाउनुपर्ने ।

३. सहकारी क्षेत्रसँग सम्बन्धित सुझाव

१. कृषि उत्पादन संकलन केन्द्रतर्फ सहकारी संस्थाहरू आकर्षित हुनुपर्ने ।
२. गाउँगाउँमा कृषि सहकारी मार्फत् कृषि उपजको थोक किनबेचमा मद्दत पुऱ्याउनुपर्ने ।
३. कृषि सहकारी संघले एक घर, दुई गाई, पाँच बाख्रा अभियान चलाउनुपर्ने ।
४. मासु तथा तरकारी संकलन केन्द्र र प्रशोधन केन्द्रको स्थापना गर्न एवम् तरकारी, चिया, कफी, जडिबुटी खेतीलाई सहकारी खेतीको रूपमा विकास गर्न सक्रिय हुनुपर्ने ।
५. एक गाउँ, एक उत्पादन तथा अर्ग्यानिक खेतीलाई प्रोत्साहन दिन सहकारीले सरकार र निजीक्षेत्रसँग मिलेर काम गर्नुपर्ने ।
६. कृषि विज्ञको उपयोग गर्नुपर्ने, कृषि पर्यटनको विकासमा सहयोग पुऱ्याउनुपर्ने ।
७. राष्ट्रिय सहकारी संघले भारतबाट मल ल्याएर बिक्री वितरण गर्ने पुरानो व्यवस्था पुनर्स्थापन गर्नुपर्ने ।

४. गैरसरकारी क्षेत्र/नागरिक समाजसँग सम्बन्धित सुझाव

१. कृषि पेशालाई समाजमा स्थापित गराउन, यसलाई मर्यादित पेशाको रूपमा सम्मान गर्ने वातावरण निर्माणका लागि जनचेतना अभिवृद्धि एवम् बकालत गर्ने ।
२. गैरसरकारी संस्थाले कृषकलाई सीप विकासका लागि कार्यक्रम सञ्चालन गरिदिने र समूहमा आधारित संगठनको संस्थागत क्षमता अभिवृद्धिका लागि आर्थिक सहयोग प्रदान गर्ने ।

५. विकास साभेदारसँग सम्बन्धित सुझाव

१. कृषिको व्यावसायीकरण उन्नत मल, बीउ, नयाँ प्रविधि, प्राविधिक जनशक्ति, आधुनिक कृषि औजारको विकासको लागि विकास साभेदारले आर्थिक तथा प्राविधिक सहयोग गर्नुपर्ने ।
२. सरकारको दीर्घकालीन कृषि विकास रणनीतिमा सहयोग पुऱ्याउनुपर्ने ।
३. नेपाल सरकारले हालै तर्जुमा गरेको कृषि विकास रणनीतिको कार्यान्वयनमा सहयोग पुऱ्याउनुपर्ने ।

६. नेपाल राष्ट्र बैंकसँग सम्बन्धित सुझाव

१. बैंक तथा वित्तीय क्षेत्रबाट कृषि क्षेत्रमा प्रवाहित हुने कर्जाको मात्रा बढाउनुपर्ने ।
२. ग्रामीण स्वावलम्बन कोषको ब्याज सम्बन्धमा कोषबाट प्राप्त गरेको ऋणको ब्याज न्यून तर सहकारीले कृषकबाट उठाउने ब्याज चर्को भएकोले यसको स्प्रेड रेटमा ध्यान पुऱ्याउनु पर्ने
३. ग्रामीण स्वावलम्बन कोषको ऋणका लागि परेका आवेदनको फाइल यथाशीघ्र (बढीमा एक महिना भित्र) कारवाही गरी सकभर कृषकलाई On The Spot ऋण उपलब्ध गराउनुपर्ने । यसको निमित्त स्थानीय स्तरका बैंक वित्तीय संस्थालाई सहभागी गराउन सकिने ।
४. ग्रामीण विकास बैंकलाई उपलब्ध गराउने कर्जा सहज हुनुपर्ने ।
५. कृषि क्षेत्रका लागि सरल ब्याजमा कर्जा र पुनर्कर्जाको व्यवस्था हुनुपर्ने ।
६. कृषकले बाली लगाउनु अगावै वित्तीय संस्थाहरू ऋणको माग सम्बन्धमा सक्रिय हुनुपर्ने ।
७. कृषि सम्बन्धी साना तथा मझौला आयोजना (SME) लाई ऋण उपलब्ध गराउनुपर्ने । यसको लागि आवश्यक निर्देशिका तयार गर्नुपर्ने ।
८. ग्रामीण कृषि कर्जा सर्वेक्षण हुनुपर्ने र बैंक तथा वित्तीय संस्थालाई यस क्षेत्रमा जाने कर्जाको सीमा तोक्नुपर्ने ।
९. लघुवित्त तालिम केन्द्रको स्थापना गर्नुपर्ने ।
१०. निर्देशित कर्जा कार्यक्रमलाई पुनरावलोक गरी सम्भव भएमा पुनर्बहाली गर्नुपर्ने ।
११. कृषि कर्जामा ब्याज अनुदानको व्यवस्था गर्न सरकारसँग समन्वय गर्नुपर्ने ।

७. बीमा समिति र निक्षेप तथा कर्जा सुरक्षण निगमसँग सम्बन्धित सुझाव

१. Livestock को बीमालाई विस्तार गर्नुपर्ने, यसका लागि निक्षेप तथा कर्जा सुरक्षण निगम र स्थानीय स्तरका पशु सेवा कार्यालयबाट प्रवाह गरिने सेवाको गुणस्तर अभिवृद्धि गर्नुपर्ने । साथै, यी दुई संस्थाबीच आपसी समन्वयमा अभिवृद्धि गर्नुपर्ने ।
२. ऋण लिएर खरिद गरेको पशुको मात्र नभई घरमै हुर्के बढेका पशुको पनि बीमा गर्न सकिने नीतिगत व्यवस्था गर्नुपर्ने ।
३. Crop Insurance को व्यवस्था जटिल भएकोले नेपालको Cropping System अनुसार बीमा नीति तयार गर्नुपर्ने ।
४. बीमा (पशु, पंक्षी, माछा वा बाली) व्यवसायमा सहकारी संस्थाको समेत सहभागिता गराउन प्रोत्साहन गर्ने र बीमा समितिबाट यस सम्बन्धी कार्यप्रक्रिया, नीति नियमको विकास गर्ने ।
५. पशुधन सुरक्षण शुल्क घटाउने ।
६. सुरक्षणको क्षतिपूर्तिको व्यवस्था गर्नुपर्ने ।

७. सीमित व्यक्तिहरू मात्र बीमाले समेटेकोले यसको सेवा विस्तार गर्नुपर्ने ।
८. पंक्षी र मत्स्यपालनको पनि बीमा हुनुपर्ने ।
९. सहकारीलाई बीमाको अनुमति दिने कुरा नीतिमा राख्नुपर्ने ।

(ख) विभिन्न क्षेत्रसँग सम्बन्धित सुभावहरू

गोष्ठीको छलफलका क्रममा सहभागीहरूले कृषि क्षेत्रको विकासका लागि उठाएका व्यावहारिक सुभावहरू एवम् केही मौलिक तथ्य, नीतिगत सुभाव र जिज्ञासाहरूलाई क्षेत्रगत रूपमा वर्गीकरण गरी निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ :

१. कृषि व्यवसायसँग सम्बन्धित सुभाव

१. कृषि विकासको लागि सर्वप्रथम राष्ट्रिय भूउपयोग नीति बनाई कार्य प्रारम्भ गर्नुपर्दछ । भूउपयोग नीतिको अभावमा उर्वर भूमिमा सहरीकरण भैरहेको छ । भूमिको खण्डीकरण भई कृषि उत्पादन र उत्पादकत्वमा नकारात्मक असर परेको छ । भूमि बाँझो छोडिने प्रवृत्ति बढ्दो छ ।
२. खेतीयोग्य जमिनमा कृषिकार्य नगर्ने जग्गाधनीलाई सरकारले जरिवाना लगाउनु पर्दछ, किनकि भूमि भनेको कृषि कार्य गर्ने साधन हो । सो साधनको समुचित प्रयोग नगर्ने प्रवृत्तिलाई हतोत्साहित गर्नु पर्दछ ।
३. नेपालको कृषि प्रणालीलाई व्यवस्थित पार्न पर्याप्त सिँचाइ र उन्नत बीउको आवश्यकता टड्कारो रूपमा देखिएको छ । तर बीउ र सिँचाइको करिब २५ प्रतिशत आवश्यकता मात्र व्यावहारिक रूपमा पूरा भएको छ ।
४. मुलुकमा अहिलेसम्म एउटा पनि रासायनिक मल कारखाना स्थापना हुन सकेको छैन । यसले गर्दा वर्षेनि रासायनिक मलको आयातमा अरबौं रुपैयाँ विदेशिने, खेतीपातीको मौसममा पर्याप्त मात्रामा मल आपूर्ति नहुने, न्यून गुणस्तरीय भारतीय मलको अनौपचारिक आयातले कृषकहरू ठगिने प्रवृत्तिहरूले स्थायी रूप लिएको छ ।
५. हिमाल, पहाड, तराई र यी तीन क्षेत्रका विभिन्न इलाकाको माटोमा फरक फरक विशेषता छन् । माटो, हावापानी, स्थानीय जैविक बनोट र बालीनाली अनुसार विभिन्न किसिमका कृषि उपजका लागि बेग्ला बेग्लै रासायनिक मलको आवश्यकता पर्दछ । तर, नेपालमा यस सम्बन्धी विस्तृत जानकारी कृषकहरू समक्ष पुग्न नसक्दा रासायनिक मलको जथाभावी प्रयोगले माटोको उर्वरता, कृषि उपज, जैविक विविधता र पर्यावरणमा नकारात्मक असर परिरहेको छ ।
६. कृषि बजारको व्यवस्था प्रभावकारी हुन सकेको छैन । अहिलेसम्म थोकबजार १६ वटा मात्र छन् । विचौलियाका कारणले कृषक र साधारण उपभोक्ता दुवै मर्कामा परेका छन् । यस समस्यालाई हल गर्न सहकारीमार्फत् थोक र खुद्रा कृषि बजार व्यवस्थालाई अधि बढाउनु उचित हुनेछ ।
७. कृषि प्रविधि, अनुसन्धान र तालिममा पर्याप्त बजेट विनियोजन नगरी कृषिको व्यावसायीकरण गर्न गाह्रो पर्दछ । त्यसैले कृषि योजना सम्बन्धी आगामी नीतिमा यी कुराहरू व्यवस्थित गरिनु युक्तिसंगत हुनेछ ।

८. अहिलेसम्म कृषिमा भएको लगानीको आकार हेर्दा कृषिमा सरकार र दातृ निकायले पर्याप्त ध्यान दिएको पाइँदैन । यी दुवै निकायले आफ्नो सोचाइमा पुनः विचार गरी कृषिमा गरिने लगानी बढाउनु पर्दछ ।
९. नेपालमा Post Harvest Loss 10% रहेको छ । यो उच्च परिमाण हो । यसलाई न्यून गर्न उपयुक्त प्रविधि, स्थलगत अनुसन्धान र कृषक तालिम जस्ता कार्यक्रमहरू समन्वयपूर्ण ढाँचाबाट सञ्चालन गरिनु पर्दछ ।
१०. नेपालमा Seed Replacement Rate ८ प्रतिशत छ । यो दर विदेशमा २५ प्रतिशत रहेको छ । कमजोर गुणस्तरका र न्यून उत्पादन हुने बीउहरू प्रतिस्थापन गर्दै उन्नत बीउ Replace गर्ने दरमा वृद्धि गर्न व्यावहारिक नीति तथा कार्यक्रम तर्जुमा गरिनु पर्दछ ।
११. दूध उत्पादन, पोषक आहारको आपूर्ति, डेरी उद्योगको विकास, जैविक मलको उत्पादन, रोजगारी र पर्यावरणीय दृष्टिकोणले नेपालमा उन्नत नश्लका गाईपालनलाई व्यावसायीकरण गर्नुपर्ने आवश्यकता छ । त्यसैले भारत र चीन दुवैतर्फ आवश्यक पहल गरी उन्नत गाईको उपलब्धता बढाउनु पर्ने देखिन्छ ।
१२. आगामी पाँच वर्षभित्र प्रत्येक गा.वि.स. मा न्यूनतम एक एक वटा सहकारी संस्था खोल्ने कार्यलाई मूर्तरूप दिइनु पर्दछ ।
१३. भूमिहीन किसानलाई जग्गा वितरण गर्ने कार्य दीर्घकालसम्म सम्भव हुँदैन । भूमिको सीमित आपूर्ति, खेतीयोग्य जमिनको सीमितता, जोतको सानो आकार र खण्डीकरण हुँदै गएको भूस्वामित्वले गर्दा भूमिहीन किसानको समस्या समाधान गर्न वैकल्पिक उपायहरू अँगालिनु पर्छ । उदाहरणका लागि, सहकारी खेती, जग्गाको चक्काबन्दी, कृषिको व्यावसायीकरण, भूमि प्रयोगको Lease Agreement, साना तथा घरेलु उद्योगको विकास, ग्रामीण पूर्वाधारको विस्तारजस्ता कार्यक्रमले सृजना गर्ने रोजगारीको अवसरले भूमिहीन किसानको समस्यालाई अप्रत्यक्ष रूपमा संबोधन गर्दछ । त्यसैले नयाँ कृषि योजना तर्जुमा गर्दा यसतर्फ थप अध्ययन सहित नीतिगत व्यवस्था हुनुपर्दछ ।
१४. हाल कृषि थोक बजारका गोदामहरूको व्यवस्थित प्रयोग हुन सकेको छैन । सहकारी संस्थालाई यी गोदामहरू उपलब्ध गराए यसको सदुपयोग बढी कृषि थोक बजार व्यवस्थापन क्रियाशील हुन सक्दछ ।
१५. गुणस्तर नियन्त्रणको शृंखलाबद्ध चक्र पूरा नगरी कृषिको व्यावसायीकरण पूर्ण हुँदैन । माटो, बीउ, मल, कीटनाशक औषधि, कृषि उपजको Harvesting, भण्डारण, कृषि उपजको प्याकेजिङ्ग जस्ता प्रत्येक चरणमा गुणस्तर नियन्त्रणको आवश्यकता पर्दछ । त्यसैले आगामी दिनमा यसतर्फ सम्बन्धित निकायले पर्याप्त ध्यान दिनु पर्दछ ।
१६. भारतीय कृषि उपजमा नेपालले लगाउदै आएको कृषि शुल्क खारेज हुने कुरा मिडियामा आएको छ । यसो भएमा भारतीय कृषि उपजको आयात बढ्ने, नेपाली कृषि थप अप्रतिस्पर्धी हुने र कृषि क्षेत्रमा हुन सक्ने निजी क्षेत्रको लगानी त्यहाँबाट विमुख हुने सम्भावना देखिन्छ । यस समस्यालाई नीतिगत तहबाट सम्बोधन गरिनु पर्दछ ।
१७. नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्ले गरेको कृषि सम्बन्धी अनुसन्धान कार्यको अध्ययन प्रतिवेदन प्रभावकारी ढंगले प्रचारप्रसार हुन सकेको छैन । कृषक तहमा यसको पहुँच अझ दयनीय छ । यस स्थितिमा सुधार गरिनु पर्दछ ।

१८. जलवायु परिवर्तनले गर्दा तराईका लागि प्रस्ताव गरिएका बीउहरू पहाडी क्षेत्रका लागि उपयुक्त हुन थालेका छन् । त्यसैले एकातिर तराई क्षेत्रमा व्यापक सिँचाई परियोजना, वनजंगल संरक्षण, जलाधार संरक्षण, जैविक विविधताको संरक्षण र वातावरण मैत्री विकास निर्माण काम थाल्नु पर्दछ भने अर्कातिर तराईको बदलिंदो जलवायु, माटो र बजार व्यवस्थालाई ध्यान दिई नयाँ किसिमका बीउबिजनको अनुसन्धान र विकास गर्न सरकारी योजनाले ध्यान दिनु पर्दछ ।
१९. नेपालमा रैथाने धान लोप हुँदै गैरहेको छ । यसको उत्पादकत्व कम भए पनि रैथाने धानमा निहित पोषक तत्व, रोग प्रतिरोधात्मक क्षमता, जैविक विविधता र वातावरणीय कोणबाट यसको संरक्षण गर्नु आवश्यक छ । रैथाने धानका बीउबाटै कालान्तरमा नेपाली हावापानी सुहाउँदो धानका नयाँ बीउहरू पनि विकास गर्न सकिन्छ ।
२०. पर्याप्त पानी नभएको खण्डमा धानको बीउ छरेर “छरुवा प्रविधि” बाट पनि धान उत्पादन गर्न सकिन्छ । यो प्रविधि पर्याप्त वर्षा नहुने स्थान वा नभएको सिजनमा प्रयोग गर्न सकिने भए पनि कृषकहरूबीच लोकप्रिय हुन सकेको छैन । यसलाई वैकल्पिक प्रविधिको रूपमा नेपाली किसानहरूका बीचमा स्थापित गर्न सरोकारवाला निकायहरू लाग्नु उचित हुन्छ ।
२१. जैविक कृषि उत्पादन जनस्वास्थ्य, माग, बजार मूल्य र पर्यावरणीय दृष्टिकोणबाट पनि राम्रो विकल्प हो । त्यसैले अन्धाधुन्द रासायनिक मलको पछाडि दौड्नु बुद्धिमानी होइन । यसको विकल्पमा प्रांगारिक मल, घरलु मल वा जैविक मल उत्पादन गर्ने, अफ सिजनमा खेतबारीमा घैंचा बाली लगाउने, गड्यौला मल उत्पादनलाई उत्प्रेरित गर्ने तथा “फोहरबाट मोहर” भने भैं सहरी क्षेत्रको जैविक फोहरबाट मल उत्पादन गर्ने दिशातर्फ सरकारी नीति उन्मुख हुनु पर्दछ ।
२२. अहिले सुनसरी जिल्लाको दुहवी र भारतको गौरीफण्टा आसपासमा चौपायाको प्रशोधित मासु उत्पादन गर्ने कारखाना स्थापना भएको छ । निर्यातमुखी यी उद्योगले नेपालका कोरली बाच्छाबाच्छी र पाडापाडी बध गरी प्रशोधित मासु निर्यात गर्छन् । यसप्रकारको उद्योगको स्थापनाले बाच्छाबाच्छी र पाडापाडीको कलिलो उमेरमै भारततर्फ निर्यात हुने वा नेपालमै बध हुने परिपाटी शुरू भएको छ । यस प्रकृत्याले निकट भविष्यमै मुलुकमा चौपायाको संख्या घट्ने देखिन्छ । जसले अन्ततोगत्वा, नेपालमा दुग्ध उत्पादनमा हास आउने, कृषि कार्यमा गोरु र राँगाको आपूर्ति कम हुने र जैविक मलको उत्पादन घट्ने परिणति जन्माउने छ, जुन कालान्तरमा कृषि क्षेत्रको विकासका लागि बाधक नै हो । त्यसैले यो संवेदनशीलता पनि सम्बन्धित निकायले हल गर्नु पर्दछ ।
२३. तराईको ग्रामीण क्षेत्रमा गाईवस्तुको गोबरबाट गुइठा बनाई परम्परागत इन्धनको रूपमा प्रयोग गर्ने प्रचलन छ । गोबरमा निहित उर्वरतालाई गुइठा बनाई जलाउँदा जैविक मलको आपूर्ति घटेको छ । त्यसैले स्थानीय कृषकहरूबीच गोबरबाट गुइठा बनाउनुको साटो त्यसलाई मलकै रूपमा प्रयोग गर्ने संस्कार विकास गर्नु आवश्यक छ । यसका लागि कृषकहरूबीच व्यवहारिक ढंगले तालिम र जनचेतना अभिवृद्धि कार्यक्रमहरू पनि लागू गर्न नीतिगत निकायले ध्यान दिनु पर्दछ ।
२४. चूरे भावर क्षेत्रबाट विगतमा ठूलो परिमाणमा भारततर्फ गिट्टी, बालुवा, ढुंगा र ग्राभेलको निकासी भयो । यो आत्मघाती कार्य हो । यी पदार्थको अनियन्त्रित र अव्यवस्थित निकासीले पानीको मुहान सुक्ने, बाढी-पहिरो आउने, पर्यावरणीय प्रतिकूलता थपिने र त्यसले प्रत्यक्ष

अप्रत्यक्ष रूपमा कृषि उत्पादनमा नकारात्मक असर पर्ने स्वतःसिद्ध छ। त्यसैले यसप्रकारका प्राकृतिक स्रोतको अवैज्ञानिक, अनियन्त्रित र अव्यवस्थित निर्यातलाई स्थायी रूपमा निषेध गर्नु जरुरी छ।

२५. हाल कृषि उत्पादनको समर्थन मूल्य तोक्ने परिपाटी व्यवहारमा लागू भएको देखिँदैन। यसले गर्दा एकातिर कृषकले आफ्नो उपज कम मूल्यमा बेच्नुपर्ने बाध्यता छ भने अर्कातिर भण्डारणका लागि पर्याप्त व्यवस्था पनि हुन सकिरहेको छैन। भण्डारणको अभावका कारण कम मूल्यमा आफैले बेचेको उत्पादन कालान्तरमा बढी मूल्यमा किन्न किसानहरू बाध्य भइरहेका छन्।
२६. कृषि क्षेत्रको विकासका लागि सूचना प्रविधिको उपयोग प्रभावकारी हुन सकेको पाइँदैन। कृषि उत्पादन, बजारको अवस्था, मूल्य स्थिति, रासायनिक मल, बीउको उपलब्धता आदिको बारेमा किसानलाई पर्याप्त सूचना प्रवाह हुन आवश्यक छ। त्यसैले आगामी दिनमा कृषकहरूको बीचमा पर्याप्त कृषि सूचना उपलब्ध गराउन नीतिगत व्यवस्था हुनु पर्दछ।
२७. कृषि सडक, सुलभ यातायात, सिँचाइ, सहकारी, कृषि बजार जस्ता पूर्वाधारको विकासको अभावले गर्दा एकातिर उत्पादन र उत्पादकत्वमा अपेक्षित सुधार हुन सकेको छैन भने अर्कातिर किसानहरूको उत्पादित कृषि पैदावारले उचित मूल्य पाउन सकिरहेको छैन। त्यसैले कृषि पूर्वाधारको विकासमा नीतिगत निकायले उचित ध्यान दिनु पर्दछ।
२८. समकालीन नेपाली समाजमा कृषकलाई हेर्ने दृष्टिकोण पनि सकारात्मक छैन। कृषक भन्ने वित्तिकै गरीब, भुत्रे भाम्ने, अशिक्षित र निर्धो व्यक्तिको रूपमा सम्झिँदने मनोविज्ञान छ। कृषकलाई सम्मान र परिश्रमी व्यक्तिको रूपमा ग्रहण गर्ने प्रचलन छैन। यो गलत दृष्टिकोण हो। कृषकहरू पनि यथार्थमा परिश्रमी र इमान्दार उद्यमी हुन् भन्ने मनोविज्ञान समाजमा स्थापित गर्न आवश्यक छ। कृषकलाई हेर्ने दृष्टिकोणमा सकारात्मक परिवर्तन आउँदा पनि यसले कृषिको उत्पादन र उत्पादकत्वमा धनात्मक प्रभाव पार्ने कुरा अन्य देशको अनुभवबाट सिद्ध भइसकेको छ।
२९. भारतले सिँचाइ, कृषि मल, कृषि कर्जा, बिजुली, कृषि पैदावारको ढुवानी, बीउबिजन जस्ता विविध चरणमा पर्याप्त मात्रामा अनुदान दिएको छ। जसले गर्दा नेपालको तुलनामा भारतीय कृषि उत्पादनहरू सस्तो छ। तर नेपालले अनुदानको व्यवस्था नगरेका कारण कृषि उत्पादनको लागत उच्च भई नेपाली कृषि उत्पादन महँगो भएर बजारमा प्रतिस्पर्धा गर्न नसकी कृषकहरू मर्कामा परिरहेका छन्। तसर्थ सिँचाइ, कृषि मल, कृषि कर्जा, बिजुली, कृषि पैदावारको ढुवानी, बीउबिजन जस्ता विविध पक्षमा नेपाल सरकारले गच्छे अनुसार अनुदानको व्यवस्था गर्नु आवश्यक देखिन्छ।
३०. नेपालको कृषि प्रणालीलाई आधुनिक र व्यावसायिक गर्न सकिँएमा भूमिको क्षेत्रफल नबढाएर पनि मुख्य कृषि पैदावारहरूको उत्पादनमा व्यापक वृद्धि गर्न सकिने सम्भावना छ। एक अध्ययन अनुसार आवश्यक पूर्वाधार र सुविधासहित कृषिको व्यावसायीकरण गर्न सकेमा धानको ४ गुणा, मकैको ३.५ गुणा, गहुँको ३ गुणा, आलुको २.५ गुणासम्म उत्पादन बढाउन सकिन्छ।

२. कृषि बीमासँग सम्बन्धित सुभाव

३१. कृषि क्षेत्र जोखिमयुक्त रहे पनि बीमा व्यवसायबाट यसको जोखिम न्यून गर्न वा हस्तान्तरण गर्न सकिन्छ। तर नेपालको कृषि क्षेत्रमा बीमा सेवाको उपलब्ध अति न्यून छ।
३२. हाल मुलुकमा जीवन बीमातर्फ ८ वटा, निर्जीवन बीमातर्फ १६ वटा बीमा कम्पनी क्रियाशील छन्। साथै, राष्ट्रिय बीमा संस्थानले जीवन र निर्जीवन दुवै व्यवसाय गरिरहेको छ।
३३. नेपालको कुल जनसंख्याको हाल ५ प्रतिशतका बीचमा मात्र बीमा सेवा पुगेको छ। सन् २००६ मा वार्षिक रु. ६.५८ अर्ब बराबरको बीमा कारोबार भएकोमा सन् २०१० मा यो रु. १५.२६ अर्ब पुगेको छ। बीमाको कारोबारलाई व्यवस्थित गर्ने तत्व सभैयसको उपलब्धता बजारमा कम छ।
३४. कृषिलाई व्यावसायीकरण गर्न वाली बीमा, गोदाम बीमा, स्वयं कृषकको बीमा, कृषि उपकरणको बीमा, पशुपंक्षी, मौरीपालन र मत्स्य बीमा जस्ता विभिन्न Product को आवश्यकता पर्दछ। तर, नेपालमा कृषि बीमाको मात्र Product बेच्ने कम्पनी छैन।
३५. कृषि क्षेत्रका विभिन्न व्यवसायलाई सहकारी संस्था, लघु वित्त विकास बैंक, हुलाक कार्यालय, NGO, INGO जस्ता संस्थाबाट बीमा सुविधा उपलब्ध भैरहेको छ। निक्षेप तथा कर्जा सुरक्षण निगमले पनि यस सम्बन्धमा केही सेवा प्रवाह गरेको छ। तर कृषि क्षेत्रमा उपलब्ध भएको बीमा सुविधा पनि मुख्य कृषि कार्यको बीमा नभई कर्जाको हुने गरेको छ।
३६. नेपालमा कृषि बीमालाई विस्तार गर्न एकातिर बीमा Product को Scope सीमित छ भने अर्कातिर वित्तीय चुनौती पनि रहेको छ। बीमा प्रिमियममा केही अनुदान दिने, कृषि बीमा विस्तार गर्न छुट्टै Fund को व्यवस्था मिलाउने, बीमा कम्पनीको समग्र क्षमता वृद्धि गर्ने, कृषि बीमा सम्बन्धी चेतना किसानहरूका बीचमा पुऱ्याउने, पुनर्बीमा कम्पनीको स्थापना गर्ने जस्ता कार्यहरू सम्पन्न नगरी कृषि बीमालाई विस्तार गर्न अप्ठ्यारो पर्दछ।
३७. NGO, INGO, सहकारी र अन्य निकायहरूले आफ्ना ग्राहकलाई Insurance Service दिँदा बीमाको साटो सुरक्षण शब्द प्रयोग गर्ने गरेका छन्। तर यी संस्थाले बीमा समितिबाट आधिकारिक इजाजत लिएको पाइँदैन। आगामी दिनमा यस सम्बन्धी इजाजत प्रदान गर्ने व्यवस्था हुनु पर्दछ। बीमा शब्द प्रयोग गर्दा शुल्क तिर्नु पर्ने हुन्छ। तर सुरक्षण शब्द प्रयोग गर्दा शुल्क तिर्नु पर्दैन। यो विरोधाभाषलाई संशोधन गर्नु जरुरी छ।
३८. कर्जा सुरक्षण निगमले मुनाफालाई नभई सेवालाई प्राथकता दिएको पाइएकाले यसको Product Cost कम गर्न बीमा समितिले समेत ध्यान दिनु पर्दछ। जस्तै पशुधन सुरक्षण गर्न हाल ८ प्रतिशत शुल्क लाग्ने गरेकोमा ५ प्रतिशत नेपाल सरकारले र ३ प्रतिशत मात्र कृषकले व्यहोर्ने व्यवस्था हुनु पर्दछ। त्यसैगरी हाल कृषि व्यवसायमा सुरक्षण शब्द प्रयोग गरी Insurance गर्दा सम्बन्धित संस्थाले विगो मूल्यको ७५ प्रतिशत मात्र क्षतिपूर्ति दिने प्रचलन छ, यसलाई सुधार गरी ९० प्रतिशत गर्नु राम्रो हुन्छ।

३९. नेपालको सन्दर्भमा कृषि बीमाको कारणबाट मात्र कृषि कर्जाको प्रवाह न्यून भएको होइन, सुरक्षणको कमीले पनि कर्जा प्रवाह कम भएको छ। कृषि कर्जा प्रवाह बढाउन यस बुँदामा समेत ध्यान दिनु पर्दछ।
४०. कृषि क्षेत्रमा वित्तीय सेवाको उपलब्धता बढाउन किसान क्रेडिट कार्ड प्रयोगमा ल्याउने, कृषि विकास बैकलाई थप उत्प्रेरित गर्ने, वाणिज्य बैकहरूले साना तथा मझौला परियोजना (SME = Small and Medium Enterprises) मा कुल कर्जाको ५० प्रतिशत प्रवाह गर्नु पर्ने, Weather Crop को सूचना अद्यावधिक गर्ने व्यवस्थाहरू पनि आगामी नीतिमा समेटिनु पर्दछ।
४१. हाल बैकबाट ऋण लिएको परियोजनाहरूको मात्र बीमा वा सुरक्षण हुने व्यवस्था छ। बैकिङ क्षेत्रबाट ऋण नलिई स्वपूँजीले वा सरसापटीबाट सञ्चालित आयोजनाहरूको पनि बीमा हुने प्रबन्ध मिलाइनु पर्छ। कृषि बीमाको क्षेत्रमा रहेका समस्याहरूमध्ये पशुधनको Tagging गर्न प्राविधिक नपाइने, बीमाको Claim ढिलो प्राप्त हुने, रु. ५० हजारभन्दा सानो परियोजनाको लघु बीमा नहुने, लघु वित्त सेवा प्रदायक संस्थाहरूको Vault Insurence र ससानो रकम ट्रान्सफरको बीमा नहुने समस्या रहेका छन्। आगामी दिनमा यसलाई नीतिगत तहबाटै सम्बोधन गर्नु पर्छ।
४२. कर्जा सुरक्षणको तुलनामा निक्षेप बीमा प्रतिफलयुक्त भएकाले आगामी दिनमा कृषि कर्जाको संरक्षणमा सम्बन्धित निकाय कम सक्रिय हुने सम्भावना देखिएको छ। यसले कृषि क्षेत्रमा वित्तीय सेवाको प्रवाहलाई अझ संकुचित पार्न सक्दछ। यसतर्फ पनि समीक्षा गरी आवश्यक नीति तर्जुमा गरिनु पर्दछ।
४३. एकातिर कृषि क्षेत्रको अनुसन्धानमा संलग्न विज्ञहरूलाई नेपालमा कृषि बीमा सम्बन्धी समस्या विस्तृत रूपमा थाहा नभएको देखिन्छ भने अर्कातिर Weather index को अभावले बाली बीमा सफल हुन नसकेको समस्याहरू पनि छन्।
४४. बीमा व्यवसायलाई विस्तारित तुल्याउन निजी क्षेत्रले लघु बीमा कम्पनी दर्ता गर्न खोजेमा छिटोछरितो गर्ने एवम् निजी बीमा कम्पनीलाई कृषि वा लघु वित्त क्षेत्रमा आकर्षण गर्न अनुदानको व्यवस्था गर्नेतर्फ सम्बन्धित निकायले सोच्ने बेला भएको छ।
४५. पशुपंक्षी, माछा, मौरीपालन, फ्लोरीकल्चर आदि सबै क्षेत्र उपक्षेत्रमा बीमा कार्यक्रम विस्तार गरिनु पर्दछ।
४६. कृषि क्षेत्रमा बीमा व्यवसायलाई विस्तार गर्न नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषदले Climate Smart Village सम्बन्धमा अनुसन्धान गरिरहेको बुझिएको छ। यसको निचोड कृषि बीमाको विकासका लागि प्रयोग गरिनु पर्दछ।
४७. निक्षेप तथा कर्जा सुरक्षण निगमले लघु वित्ततर्फ रु. ९० हजारसम्मको कर्जा मात्र सुरक्षण गर्दै आएको छ। यसको सीमालाई रु. २ लाखसम्म पुऱ्याइनु पर्दछ।
४८. हाल मुलुकमा ७३ लाख पशुधन छन्। तीमध्ये २ लाखको मात्र सुरक्षण गरिएको छ। यो साह्रै न्यून आकार हो। त्यसैले यस क्षेत्रमा आक्रमक ढंगले कार्यक्रम विस्तार गरिनु पर्दछ।

४९. कृषि उत्पादन र पशु बीमाको अवस्था अहिलेसम्म प्रभावकारी हुन सकेको छैन । बैकिङ क्षेत्रबाट कर्जा लिएर खरिद गरिएको पशु धनमा यो सुविधा लागू भएको देखिए पनि स्वपूँजीमा खरिद गरिएका पशु धनको बीमा हुने गरेको पाइदैन

३. कृषि उत्पादनसँग सम्बन्धित सुझाव

५०. हाल कृषिको औसत वार्षिक वृद्धिदर ३ प्रतिशत छ । साथै, कृषिले राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको सबै क्षेत्र (वास्तविक, बाह्य, बैकिङ र सरकारी क्षेत्र) मा गुणक प्रभाव पार्ने भएकाले कृषिको महत्व र संवेदनशीलतालाई उच्च प्राथमिकता दिइनु पर्दछ ।
५१. चालीस वर्ष अघि प्रति व्यक्ति धान उत्पादन २०० के.जी. रहेकोमा हाल त्यसमा हास आई १४५ के.जी. मात्र रहेको छ । तर गहुँको उत्पादन र उत्पादकत्व दुवै राम्रो छ ।
५२. कृषि क्षेत्रको कुल उत्पादनमा धानको अंश २० प्रतिशत, दूधको अंश १६ प्रतिशत छ भने फलफूलको १० प्रतिशत तथा वनपैदावरको ९ प्रतिशत स्थान रहेको छ ।
५३. दीर्घकालीन कृषि योजनाले कृषि कर्जा र उन्नत बीउबिजनलाई उचित प्राथमिकता दिएको पाइदैन । आगामी दिनमा यी दुवै पक्षमा ध्यान दिनु जरुरी छ । किनकि गुणस्तरीय बीउले मात्र कृषि उत्पादकत्वमा २५ प्रतिशत योगदान दिन्छ भने कृषि कर्जाले यसलाई व्यावसायीकरण गर्न सहयोग पुऱ्याउँदछ ।
५४. समग्रमा भन्ने हो भने नेपालमा प्रति हेक्टर रासायनिक मलको प्रयोग घट्दो क्रममा छ । यसको अर्थ, रासायनिक मलको बदलामा अर्ग्यानिक मल प्रयोग गरिएको होइन, रासायनिक मलको उपलब्धता नै कम भएको हो ।
५५. कृषि विकास बैकबाट प्रवाहित कुल कर्जाको १० प्रतिशत मात्र उत्पादनशील क्षेत्रमा गएको छ, बाँकी ९० प्रतिशत कृषि उपजको प्रशोधन, कृषि बजार व्यवस्थापन जस्ता उपक्षेत्रमा प्रवाहित भएको छ । कृषि कर्जालाई उत्पादनसँग गास्नु बान्छनीय देखिन्छ ।
५६. हाल नेपालमा एउटा जे.टि.ले औसतमा २.५ गाविसमा कृषि सम्बन्धी र २.७ गाविसमा पशु सम्बन्धी सेवा पुऱ्याउनु पर्ने स्थिति छ । यसैगरी एउटा जे.टि.ले ३००० घर, २६०० हेक्टर जमिन र ७९६१ पशुधनलाई सेवा उपलब्ध गराउनु पर्दछ । यस तथ्यांकले नेपालमा कृषि प्राविधिकको साह्रै न्यून उपस्थितिलाई रहेको जनाउ दिन्छ ।
५७. कृषि अनुसन्धान र त्यसको व्यवहारिक प्रयोगबीच तादाम्यता रहेको देखिदैन । कृषि अनुसन्धानका प्रतिवेदनहरू मूलतः प्राज्ञिक कार्यमै सीमित छन् ।
५८. भारतमा कृषितर्फ विनियोजन गरिएको बजेटको तीन चौथाई रकम खाद्यान्न अनुदानमा दिइन्छ ।
५९. नेपालका कतिपय कृषि सहकारी संस्थाहरूले अनुदानको मल खरिद गरी त्यसलाई सदस्य कृषकहरूबीच बाँड्ने कार्य मात्र गरिरहेका छन् । यो व्यावहारिक सहकारिता होइन । कृषि सहकारी संस्थाहरूले कृषिको उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि, कृषि रोजगारी सृजना र आयस्तरमा सुधारजस्ता विभिन्न कार्यमा ध्यान दिनु व्यावहारिक देखिन्छ ।

६०. मेची र कोशी अञ्चलबाट भुटानतर्फ बंगुर निर्यात हुँदै आएको छ । चीनमा पनि यसको राम्रो माग रहेकाले त्यसतर्फ बंगुर निर्यात गर्न थप अध्ययन गरी नीतिगत प्रयास गरिनु पर्दछ ।
६१. कृषि अनुसन्धान परिषदलाई कृषि विभाग मातहत राख्ने चर्चा पनि सुनिन्छ । यो संस्था अनुसन्धान र शोधकार्यसँग सम्बन्धित भएकाले यसलाई स्वायत्त निकायकै रूपमा राख्नु उचित हुन्छ ।
६२. कृषिमा उत्पादकत्व वृद्धि गर्न किसानलाई राष्ट्रिय, क्षेत्रीय र अन्तर्राष्ट्रिय अवलोकन भ्रमणको व्यवस्था गरिनु पर्दछ ।
६३. सरकारी जेटी, जेटीएले अर्ग्यानिक खेती गर्ने, प्राङ्गारिक मलको प्रयोग गर्ने र मित्र जीवहरूको संरक्षण गर्ने कार्यमा हाम्रा कृषकहरूलाई Convience गर्न सकेका छैनन् ।
६४. भारतबाट मल ल्याएर बेच्ने राष्ट्रिय सहकारी संस्थाको पुरानो अभ्यासलाई पुनर्जीवित गर्न सके एकातिर रासायनिक मलको आपूर्तिमा सहजता थपिन सक्छ भने अर्कातिर सहकारी अभियान गतिशील हुँदै जान्छ ।
६५. कृषिको समग्र विकासका लागि कृषि प्राविधिक शिक्षामा लगानी बढाउने, सहकारी संस्थामार्फत् जेटी/जेटीएको नियुक्ति र परिचालन गर्न सरकारले नीतिगत व्यवस्था गर्ने, कृषि सेवा केन्द्रको संख्या बढाउने र स्थानीय निकायको चाँडै निर्वाचन गराउने जस्ता कार्यहरू गर्नु पर्दछ ।
६६. सिँचाइको न्यूनताले कृषि उत्पादकत्व कम हुने प्रवृत्ति जारी छ । जलवायु परिवर्तनको विश्वव्यापी समस्याबाट नेपाल सधैं अछुतो रहन सक्दैन । त्यसैले सिँचाइ सेवा विस्तार गर्न व्यावहारिक कार्ययोजनाहरू लागू गर्नु पर्दछ ।

४. कृषि एवम् लघु वित्त सम्बन्धित सुभावा

६७. कृषि क्षेत्रमा प्रवाह गरिने लघु वित्तलाई बजार, सुरक्षण, उद्यमशीलता र ग्रामीण पूर्वाधारहरूको आवश्यकता पर्दछ ।
६८. एकातिर वर्तमान लघु वित्त नीतिमा सामयिक सुधार गर्नु जरुरी छ भने अर्कातिर लघु वित्त क्षेत्र सामाजिक व्यवसाय भएकाले यसको सेयर सर्वसाधारणका लागि खुला (IPO = Initial Public Offering) गर्न उपयुक्त देखिँदैन । IPO जारी गर्नु नै पर्ने भए बैंक तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन, २०६३ मा आवश्यक संशोधन गर्नु पर्ने हुन्छ ।
६९. लघु वित्तको ब्याजदर अधिक भएको गुनासो गरिन्छ । तर, लघु वित्तको उच्च व्यवस्थापकीय खर्च, घरदैलो सेवा, उद्यमशीलता तालिम र बृहत् सामाजिक परिचालन गर्दा लागत बढेको विर्सनु हुँदैन । सार्क राष्ट्रकै कतिपय मुलुकको लघु वित्त सेवाको लागतको तुलनामा नेपालको लघु वित्तको ब्याज दर अधिक होइन । त्यसैले लघु वित्तलाई ब्याज दरको कोणबाट मात्र होइन यसको समग्र प्रभाव र Sustainability of Credit Flow Prospective बाट पनि विश्लेषण गरिनु पर्दछ ।
७०. हिमाल र पहाडमा लघु वित्तको उपस्थिति कमजोर हुनु, तराई क्षेत्रमा व्यापक Duplication हुनु, लघु वित्त थोक कर्जाको उपलब्धता कम हुनु, पर्याप्त तालिम उपलब्ध नहुनु, अझै पनि ९ वटा जिल्लामा लघु वित्त सेवाको उपस्थिति शून्य हुनु, ऋणीले समयमा

कर्जा चुक्ता गर्न नसक्नु जस्ता समस्याहरू लघु वित्तको क्षेत्रमा छन् । हाल १० जिल्लामा एउटा मात्र र ३२ जिल्लामा ५ भन्दा कम लघु वित्त संस्थाहरू कार्यरत छन् । यसलाई हल गर्न आगामी नीतिमा आवश्यक व्यवस्था गरिनु पर्दछ ।

७१. लघु वित्त सेवा प्रदायक संस्थाले धितो लिएर ग्रामीण क्षेत्रमा कर्जा प्रवाह गर्नु मनासिव देखिदैन । किनकि सानो कर्जा पनि धितोमुखी भएमा एकातिर वित्तीय समावेशीकरण हुन सक्दैन भने अर्कातिर लघु वित्तको दार्शनिक आधार भंग हुन्छ ।
७२. लघु वित्त संस्थागत विषय होइन, यो आफैमा एउटा विधि हो । वाणिज्य बैंकहरूले Subsidiary Company मार्फत् यसमा प्रवेश गर्न सक्छन् ।
७३. वाणिज्य बैंक, विकास बैंक र वित्त कम्पनी स्थापनाका लागि हाल इजाजतपत्र प्रदान गर्ने नीति छैन । यसले गर्दा लघु वित्त विकास बैंकको इजाजतका लागि निवेदनको चाप बढेको छ । त्यसैले लघु वित्त क्षेत्रमा देखिएको Duplication, यसको उपलब्धता, संस्थापक टिम, प्रस्तावित पुँजीको स्रोत, अन्य विविधखाले समस्या र भविष्यमा आइपर्ने जोखिमहरूको गहन विश्लेषण गरी लघु वित्त विकास बैंकको सम्बन्धमा पनि छनौटपूर्ण इजाजत नीति अंगाल्नु राम्रो हुन्छ ।
७४. लघु वित्त विकास बैंकले कृषि, सेवा, घरेलु तथा साना उद्योगमा प्रवाहित कर्जाको तथ्यांक केन्द्रीय स्तरमा पनि Compile गरिनु पर्छ । यसलाई कृषि उन्मुख गर्न नीति निर्माताले ध्यान दिनु उचित देखिन्छ । त्यसैगरी लघु वित्त विकास बैंकको शाखा विस्तार नीतिमा नेपाल राष्ट्र बैंकले तुरुन्त पुनरावलोकन गर्न जरुरी भैसकेको छ ।
७५. नेपालको सन्दर्भमा आय आर्जन, स्वास्थ्य चेतना, सामाजिक परिचालन, महिला सशक्तीकरण, शिक्षा, गरिबी न्यूनीकरण जस्ता विविध कोणबाट लघु वित्त कार्यक्रम प्रभावकारी भएको देखिन्छ । यस कार्यक्रममा आवद्ध परिवारका सदस्यले स्नातक गरी सरकारी सेवामा प्रवेश गरेको सुखद अनुभव पनि छ ।
७६. लघु वित्त विकास बैंकको लागत न्यून गर्न कुन विकल्प उत्तम हुन्छ, त्यसको विश्लेषण गरिनु पर्छ । उदाहरणका लागि सूचना प्रविधि, तालिम, पूर्वाधार, सेवाग्राहीको सक्रियता, सुलभ थोक कर्जा, Economic Turnover आदिको लघु वित्त विकास बैंकको लागतमा के कस्ता स्थान बनाएका छन् अनुसन्धान गरिनु पर्दछ । त्यसैगरी ब्याजदरको लागत न्यून गर्ने हो भने त्यसको भार केन्द्रीय बैंक, सरकार, सेवाग्राही, लघु वित्त विकास बैंक कसले के कति बोक्ने ? ब्याज दरको भार कम गर्न अनिवार्य नगद मौज्जातमा पुनरावलोकन गर्ने हो कि ? भन्ने मुद्दामा पनि थप बहस र विश्लेषण हुनु जरुरी छ ।
७७. लघु वित्त विकास बैंकलाई पनि हाल ३०% कर्पोरेट ट्याक्स लाग्ने व्यवस्था छ । यसलाई पुनः विश्लेषण गर्नु जरुरी छ भने कृषि क्षेत्रको Crop Cycle अनुसार Credit Cycle Match गर्नेतर्फ सरोकारवाला सबै निकायहरूले पहल गर्नु उपयुक्त देखिन्छ ।
७८. नेपाल राष्ट्र बैंकले प्राथमिकता क्षेत्र कर्जा कार्यक्रम खारेज गरेर पनि बैंकिङ प्रणालीमार्फत् कृषिमा हुने लगानीमा हास आएको हो । अर्थतन्त्रको आवश्यकता अनुसार यस्ता मौलिक कार्यक्रमहरू पुनःसञ्चालन गर्नेतर्फ सम्बन्धित निकाय सकारात्मक हुनु पर्दछ ।

७९. भारतमा बैकिङ प्रणालीबाट प्रवाहित कर्जाको औसत १३ प्रतिशत कृषि क्षेत्रमा लगानी भएको छ । नेपालमा यो दर ३ प्रतिशत मात्र छ, जुन साँच्चै न्यून हो । उपयुक्त नीति, ढाँचा र विधिबाट यसमा सुधार गर्नु पर्दछ ।
८०. कृषि र ग्रामीण अर्थतन्त्रमा संस्थागत कर्जा प्रवाह गर्ने उद्देश्यले स्थापित कृषि विकास बैंक लिमिटेडले आफूलाई 'क' वर्गको वाणिज्य बैंकको कार्यमा केन्द्रित गरेको छ । यसले कृषि वित्तको अवस्था कमजोर पारेको छ । अतः कृषि र ग्रामीण अर्थतन्त्रमा संस्थागत वित्तीय स्रोत प्रवाह गर्ने वैकल्पिक संस्था स्थापना गर्नेतर्फ सम्बन्धित निकायले आवश्यक योजना बनाउनु पर्ने हो वा कृषि विकास बैंकलाई पुनः संरचना गर्ने हो, समयमै ध्यान दिनु जरुरी छ ।
८१. ग्रामीण स्वावलम्बन कोषले सहकारी संस्थाहरूलाई वार्षिक ८ प्रतिशत ब्याजदरमा कर्जा उपलब्ध गराउँछ । सो कर्जाको साँवा-ब्याज तोकिएको समयमै बुझाउने सहकारी संस्थाहरूलाई ग्रामीण स्वावलम्बन कोषले ७५ प्रतिशत ब्याज निमाहा गर्छ र खूद २ प्रतिशत ब्याजदरमा सहकारी संस्थाले कर्जा उपभोग गर्दछन् । यसरी प्राप्त भएको सस्तो कर्जालाई सहकारी संस्थाहरूले १८ देखि २५ प्रतिशत ब्याजदरमा कृषकहरूलाई लगानी गर्छन् । यो ब्याजको स्प्रेडदर सम्बोधन गर्नुपर्छ ।
८२. वाणिज्य बैंक, विकास बैंक, वित्त कम्पनी र लघु वित्त विकास बैंक गरी चारैवटा वित्तीय संस्थाले कृषि क्षेत्रमा निश्चित प्रतिशत कर्जा प्रवाह गर्ने नीतिगत व्यवस्था गरी त्यसलाई व्यावहारिक रूपमा लागू गर्नु पर्दछ । र, यी चारवटै संस्थालाई केन्द्रीय बैंकले पर्याप्त कृषि पुनरकर्जा उपलब्ध गराउनु पर्दछ ।
८३. कृषि विकास बैंकले सरकारबाट लिएर गरेको लगानीले गर्दा यसको CD Ratio उच्च रहेको पाइन्छ । कतिपय अवस्थामा यस बैंकको CD Ratio ११५ प्रतिशतसम्म पुगेको देखिन्छ । बढ्दो प्रतिस्पर्धा, सरकारी नीति, प्राविधिक कर्मचारीलाई बैकिङ क्षेत्रमा काम लगाउनु पर्ने अवस्था जस्ता कतिपय कारणले CD Ratio उच्च रहन गएको हो ।
८४. राष्ट्रिय सहकारी बैंकको Cost of Fund उच्च भएकोले यसले पर्याप्त लगानी गर्न सकेको छैन । यस बैंकलाई प्राविधिक, व्यवस्थापकीय, व्यावसायिक र संगठनात्मक कोणबाट सुधार गर्दै जानु आवश्यक छ । समयमै यस बैंकलाई सुधार गर्न नसके भविष्यमा यो बैंक पनि समस्याग्रस्तमा पर्नसक्छ ।
८५. प्राथमिकता क्षेत्र कर्जा कार्यक्रम कार्यान्वयनमा रहेको बेला कृषि उद्यमशीलता बढाउने Business Plan कृषक समक्ष पुग्दथ्यो । हाल यस्तो Business Plan कृषकहरू बीच पुग्न सकेको छैन । त्यसैले नयाँ कोणबाट भए पनि नेपाल राष्ट्र बैंकले कृषि उद्यमशीलताको विकास गर्न सहयोग पुऱ्याउनु पर्दछ । यसका लागि लघु वित्त विकास बैंकलाई नेपाल राष्ट्र बैंकले मध्यस्थकर्ताको रूपमा प्रयोग गर्न सक्दछ ।

(ग) निष्कर्ष

“उत्तम खेती, मध्यम व्यापार” भन्ने नेपाली उखानको औचित्य नेपालको सन्दर्भमा अभै सकिएको छैन भन्न सकिन्छ किनभने कृषि क्षेत्रले राष्ट्रको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा एक-तिहाइभन्दा बढी योगदान पुऱ्याइरहेको छ । त्यस्तै कृषि क्षेत्रमा राष्ट्रको दुई-तिहाइ श्रम शक्ति खपत भइरहेको छ । यसरी आय र रोजगारका दृष्टिकोणबाट राष्ट्रिय मेरुदण्डको रूपमा रहेको कृषि पेशालाई थप

मर्यादित, व्यावसायिक र दिगो (Sustainable) क्षेत्रको रूपमा विकास गरिनु आजको अपरिहार्य आवश्यकता हो । यसको अलावा नेपालमा द्रुत गतिमा हुँदै गइरहेको वातावरणीय क्षति तथा जलवायु परिवर्तनको असरलाई न्यूनीकरण गर्न सहयोग पुऱ्याउने क्षेत्रको रूपमा कृषि क्षेत्रले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्न सक्दछ । कृषि क्षेत्रले प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा वन संरक्षण स्रोत(पानी, माटो) संरक्षण तथा हरियाली कायम गर्ने सवालहरूमा गम्भीर सरोकार राख्दछ । व्यापक रूपमा गरिने औद्योगिकीकरणले भन्दा व्यवस्थित रूपमा गरिने खेती र यसको व्यावसायीकरणले रोजगारी, आय प्रवर्द्धन तथा वातावरण संरक्षणलाई सँगसँगै अगाडि बढाउन सकिने सम्भावनालाई बोकेर यो क्षेत्र अगाडि बढेको हुन्छ । तथापि हालसम्मको नेपालको कृषि क्षेत्रमा भएको लगानी तथा अन्य नीतिगत प्रयासले यसलाई अपेक्षित दिशातर्फ डोऱ्याउन भने सकेको देखिँदैन ।

ऐतिहासिक पृष्ठभूमि केलाउँदा नेपालमा कृषि विकासका लागि भण्डै डेढ दर्जनभन्दा बढी कृषि सम्बन्धी कानून, नियम, परिपत्र तथा रणनीतिक कार्ययोजना लागू गरिएका छन् । दीर्घकालीन २० वर्षीय कृषि योजना लागू भई सम्पन्न हुने अवस्थामा रहेको छ । तथापि समन्वय र कार्यान्वयन दुवै पक्षमा यी प्रयासहरू न्यून प्रभावकारी रहेको देखियो । व्यावसायिक कृषिका लागि उत्पादनका साधनहरू (Factors of Production) को समुचित व्यवस्थापनको ठूलो भूमिका रहन्छ । तर नेपालमा समयमै मूल वितरण गर्ने कार्य सधैं एउटा समस्याकै रूपमा रह्यो । यसको गुणस्तरको सवाल त्यत्तिकै टडकारो रह्यो । उन्नत वीउविजनको भण्डारण तथा वितरण; बाली उत्पादन पश्चात्को भण्डारण तथा सुरक्षाको अवस्था पनि त्यत्तिकै कमजोर रह्यो । बाली वीमाको त कुनै प्रभावकारी व्यवस्था नै रहेन । कृषकलाई उचित मूल्य प्राप्त होस् र विचौलियाको शोषणमा कृषकहरू नपरुन् भन्ने अवधारणाले पनि त्यति सार्थकता पाउन सकेन किनकि नेपालमा समर्थन मूल्यको व्यवस्था अस्थिर र अप्रभावकारी देखियो । कृषि उपजको उत्पादकत्व र व्यावसायिकता बढाउन सक्ने वित्तीय साधन वितरणतर्फको अवस्था पनि नाजुक देखिन्छ । नेपाल सरकारबाट कृषिमा गरिने लगानी कुल बजेटको भण्डै ३ प्रतिशतमा भरिसकेको छ भने कृषि विकास बैंकको साना किसान विकास आयोजना कार्यक्रम उपभोक्ता समूहमा हस्तान्तरण भए पश्चात् र बैंक स्वयं वाणिज्य बैंकिङ व्यवसायतिर लागे पश्चात् कृषिमा बैंक वित्तीय क्षेत्रको लगानी ह्वात्तै घटेर हाल कुल कर्जा लगानी बक्यौताको करिब ३ प्रतिशतमा सीमित हुन पुगेको छ । यसरी नेपालको कृषि क्षेत्र समग्रमा राष्ट्रिय र क्षेत्रगत रूपमा चालिएका विविध प्रयासका बाबजूद पनि जग्गाको व्यापक खण्डीकरण (Land Fragmentation); जोतको सानो आकार; सिँचाइ एवम् कृषि सडक जस्ता महत्वपूर्ण पूर्वाधारमा कमी; कृषि अनुसन्धान एवम् प्राविधिक विकासमा सुस्तता; सरकारी प्राथमिकता एवम् लगानीमा ह्रास; वित्तीय सेवामा ह्रास; उन्नत वीउ एवम् गुणस्तरीय मूलको अभाव; आधुनिक व्यावसायिक खेतीको अभाव; निर्वाहमुखी परम्परागत खेती प्रणाली; कृषिमा यान्त्रीकरण र आधुनिकीकरणको अभाव; नीति र योजना कार्यान्वयनमा न्यून प्रभावकारिता लगायत् कैयन समस्याहरूबाट पीडित रहेको देखिन्छ ।

उक्त समस्याहरू विद्यमान रहँदा रहँदै पनि नेपालको कृषि क्षेत्रले अथाह रूपमा दूरगामी सम्भावनाहरू बोकेको अनुभूत गर्न सकिन्छ । यहाँ रहेको जैविक विविधता, धरातलीय विविधता तथा तुलनात्मक रूपले विविध जडिवुटी र नगदे बालीको सम्भावना तथा प्रचुरतालाई दृष्टिगत गर्दा नेपालमा कृषिलाई एउटा व्यावसायिक पेशाको रूपमा विकास गर्न सकिने धेरै सम्भावनाहरू रहेका छन् । त्यस्तै गरी पहाडी भेगका बेसी र समथर मधेशको उर्वरा शक्तिका कारण दिगो खाद्यान्न उत्पादनको पनि त्यत्तिकै सम्भावना रहेको छ । उदाहरणकै लागि चालू आर्थिक वर्ष २०६८/६९ खाद्यान्न वचतको वर्षको रूपमा रहेका कारण यो वर्ष आपूर्तिमा सुधार आउनाले खाद्य समूहको

मूल्य वृद्धि विगत ४ वर्षपछि एकल दर (Single Digit) मा भर्न पुगेको छ। नेपाल कृषि उपजमा आत्मनिर्भर भई आयातलाई समेत प्रतिस्थापन गर्न सक्ने अवस्थामा समेत रहेको छ। यसबाट बढ्दो व्यापार घाटालाई कम गर्न सकिन्छ। साथै, कृषि क्षेत्र एउटा यस्तो मेरुदण्डको रूपमा विकास गर्न सकिन्छ जसले अर्थतन्त्र बीचको पृष्ठ सम्बन्ध (Backward Linkage) र अग्र सम्बन्ध (Forward Linkage) लाई चलायमान र गतिशील बनाउन सक्दछ। जस्तै, दिगो कृषि विकासले यस सम्बन्धी पशुपंक्षीपालन, चरण क्षेत्रको विकास र संरक्षण, वन तथा भू-संरक्षण, कृषिजन्य उद्योग, अन्य उत्पादनमूलक उद्योगलाई कच्चा पदार्थको आपूर्ति लगायत अन्य कृषकहरूको पोषक (Feeder) को कार्य भरपर्दो रूपमा गर्न सक्दछ र समग्रमा देशलाई औद्योगिकीकरण र दिगो विकासको बाटोमा डोच्याउन सक्दछ।

तसर्थ नेपालको कृषि विकासका लागि उक्त समस्या र सम्भावनाहरूलाई केलाई आगामी दिनमा अपनाउनु पर्ने कृषि विकासका रणनीति तयार गर्न आयोजना गरिएको यस उच्चस्तरीय र दिवसीय कार्यशाला गोष्ठीबाट प्राप्त सुझावहरूलाई यथार्थमै लागू गरी कृषि क्षेत्रलाई वातावरणमैत्री, उत्पादनमूलक, व्यावसायिक र आधुनिक बनाउन प्रयासरत रहनु अति आवश्यक देखिन्छ।

कृषि हाम्रो अपरिहार्य आवश्यकता हो। अबै पनि नेपालको भण्डै ७५ प्रतिशत जनता ग्रामीण क्षेत्रमा बस्दछन्, जसको मुख्य पेशा कृषि नै हो। शहरी क्षेत्रमा बस्ने जनताको लागि आवश्यक पर्ने फलफूल, मासु, दूध, तरकारी, अन्न आदि खाद्य पोषण पनि कृषि क्षेत्रमै निर्भर रहेको छ। यस क्षेत्रको भरपर्दो र दिगो विकास भए मात्र सम्पूर्ण नेपालीको जीवन सम्बृद्ध बन्ने र राष्ट्रको भविष्य सुनिश्चित हुने देखिन्छ। तसर्थ यस कार्यमा कृषक, सहकारी संस्था, बैकिङ क्षेत्र, नागरिक समाज, कृषि अनुसन्धान परिषद्, सरकार र दातृ निकाय सबैबाट समन्वयमा आधारित सामूहिक प्रयास हुनु जरुरी छ।

अनुसूची १ : कार्यक्रमको रूपरेखा

पहिलो दिन, २०६८ पुस ८ गते, शुक्रबार

समय कार्यक्रम

१२:३० सहभागीहरूको आगमन, नामदर्ता तथा चिया

पहिलो सत्र

अध्यक्षता : नाथुप्रसाद चौधरी, सचिव, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय

१२:५० नेपालमा कृषि व्यवसाय प्रवर्द्धन तथा बजार विकासको अवस्था : सम्भावना र चुनौतीहरू (कृषि बजार अन्तर्गत कृषि सामग्री आपूर्ति गर्ने एवम् कृषि उत्पादनको विक्री वितरणका लागि बजार)

कमल राज गौतम, कार्यक्रम निर्देशक, नेपाल सरकार, कृषि विभाग

१३:३० कार्यपत्रमाथि सहभागीहरूबाट टिप्पणी तथा जिज्ञासा

१४:०० सत्रको अध्यक्षबाट समीक्षा मन्तव्य

१४:१५ चियापान तथा खाजा

दोस्रो सत्र

१४:४० अध्यक्षता : दीपेन्द्रबहादुर क्षेत्री, माननीय उपाध्यक्ष, राष्ट्रिय योजना आयोग

१५:२० नेपालमा कृषि कर्जाको अवस्था : एक सर्वेक्षण

डा. मीनबहादुर श्रेष्ठ, कार्यकारी निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

१६:०० कार्यपत्रमाथि सहभागीहरूबाट टिप्पणी तथा जिज्ञासा

१६:२० सत्रको अध्यक्षबाट समीक्षा मन्तव्य

१६:३५ चियापान

तेस्रो सत्र

अध्यक्षता: केशव बडाल, अध्यक्ष, राष्ट्रिय सरकारी संघ

१६:५० कृषि क्षेत्रको विकासमा सहकारी संस्थाहरूको भूमिका: अवसर तथा चुनौतीहरू

खेम पाठक, अध्यक्ष, नेपाल कृषि सहकारी केन्द्रीय संघ

१७:३० कार्यपत्रमाथि सहभागीहरूबाट टिप्पणी तथा जिज्ञासा

१८:०० सत्रको अध्यक्षबाट समीक्षा मन्तव्य

२०६८ पुस ९ गते, शनिबार

औपचारिक उद्घाटन सत्र

समय कार्यक्रम

८:३० प्रमुख अतिथि, अतिथि, सहभागीहरूको आगमन

९:०० उद्घाटन सत्र : आसन ग्रहण

९:१० स्वागत मन्तव्य तथा विषय प्रवेश : डा. युवराज खतिवडा, गभर्नर, नेपाल राष्ट्र बैंक

९:३० प्रमुख अतिथि सम्माननीय प्रधानमन्त्रीज्यूबाट गोष्ठीको औपचारिक उद्घाटन

९:३५ उद्घाटन मन्तव्य : माननीय कृषि तथा सहकारी मन्त्री

९:४५ उद्घाटन मन्तव्य : माननीय अर्थमन्त्री

९:५५ गोष्ठीलाई सम्बोधन : सम्माननीय प्रधानमन्त्री, डा. बाबुराम भट्टराई

१०:१० धन्यवाद ज्ञापन : गोपालप्रसाद काफ्ले, डेप्युटी गभर्नर, नेपाल राष्ट्र बैंक

१०:२० Hi-Tea

दोस्रो दिन, २०६८ पुस ९ गते शनिबार

समय कार्यक्रम

कार्यपत्र प्रस्तुति तथा छलफल (प्राविधिक सत्र)

चौथो सत्र

अध्यक्षता: कृष्णहरि बाँस्कोटा, सचिव, अर्थ मन्त्रालय

११:०० नेपालमा कृषि बीमाको अवस्था, सम्भावना र चुनौती

डा. फत्तबहादुर के.सी., अध्यक्ष, बीमा समिति

नेपालमा कृषि कर्जा सुरक्षण व्यवस्था : विद्यमान अवस्था, चुनौति, अवसर तथा भावी रणनीति

भाष्करमणि ज्ञवाली, अध्यक्ष, निक्षेप तथा कर्जा सुरक्षण निगम

११:४० कार्यपत्रमाथि सहभागीहरूबाट टिप्पणी तथा जिज्ञासा

१२:२० सत्रको अध्यक्षबाट समीक्षा मन्तव्य

१२:३५ चियापान

पाँचौँ सत्र

अध्यक्षता : अशोक सम्शेर ज.ब.रा., अध्यक्ष, नेपाल बैंकर्स संघ

१२:५० कृषि सम्बन्धी लगानी, अनुदान, ऋण, मल बीउ आपूर्ति, बजार र विस्तार सेवा

डा. देवेन्द्र गौचन, वरिष्ठ वैज्ञानिक, नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्

१३:३० कार्यपत्रमाथि सहभागीहरूबाट टिप्पणी तथा जिज्ञासा

१४:०० दिवा भोजन

१५:०० सत्रको अध्यक्षबाट समीक्षा मन्तव्य

छैटौँ सत्र

अध्यक्षता : प्रा. डा. पार्थिवेश्वरप्रसाद तिमिल्सिना, सञ्चालक, नेपाल राष्ट्र बैंक

१५:१० कृषि क्षेत्रको विकासमा लघुवित्तको भूमिका : वर्तमान अवस्था, सम्भावना र चुनौतीहरू (सन्दर्भ कृषि कर्जा, कृषकका लागि वचत निक्षेप सेवा, कृषि बीमा सेवा तथा कृषि रेमिट्यान्स सेवा)

जलनकुमार शर्मा, प्रमुख कार्यकारी अधिकृत, साना किसान विकास बैंक लि.

१५:५० कार्यपत्रमाथि सहभागीहरूबाट टिप्पणी तथा जिज्ञासा

१६:२० सत्रको अध्यक्षबाट समीक्षा मन्तव्य

१६:३५ विभिन्न सत्रका अध्यक्षहरूबीच गोष्ठीको समग्र विषयमा छलफल

१८:०० सन्ध्याकालीन भोज

अनुसूची २ : प्रमुख अतिथि, अतिथि तथा विशिष्ट सहभागीहरू

क्र.सं.	पद, नामथर	संस्थाको नाम
१	सम्माननीय प्रधानमन्त्री डा. बाबुराम भट्टराई	नेपाल सरकार
२	माननीय मन्त्री नन्दनकुमार दत्त	नेपाल सरकार, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय
३	माननीय मन्त्री वर्षमान पुन	नेपाल सरकार, अर्थमन्त्रालय
४	माननीय राज्यमन्त्री ओमप्रकाश यादव	नेपाल सरकार, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय
५	माननीय राज्यमन्त्री हरिराज खेवा लिम्बु	नेपाल सरकार, अर्थमन्त्रालय
६	माननीय उपाध्यक्ष दीपेन्द्रबहादुर क्षेत्री	नेपाल सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोग
७	माननीय सभासद् केशवप्रसाद बडाल	संविधान सभा
८	गभर्नर डा. युवराज खतिवडा	नेपाल राष्ट्र बैंक
९	डेपुटी गभर्नर गोपालप्रसाद काफ्ले	नेपाल राष्ट्र बैंक
१०	डेपुटी गभर्नर महा प्रसाद अधिकारी	नेपाल राष्ट्र बैंक
११	सचिव कृष्णहरि बाँस्कोटा	नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय
१२	सचिव नाथुप्रसाद चौधरी	कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय
१३	अध्यक्ष अशोक सम्शेर जबरा	नेपाल बैंकर्स संघ

अनुसूची ३ : सहभागी संस्थाहरू

१	नेपाल वित्तीय संस्था संघ
२	लघु वित्त विकास बैंकर्स संघ
३	नेपाल सरकार, कृषि विभाग
४	नेपाल सरकार, सहकारी विभाग
५	नेपाल सरकार, उद्योग विभाग
६	नेपाल सरकार, पशु सेवा विभाग
७	नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् (नार्क)
८	नेपाल सरकार, कृषि योजना महाशाखा
९	नेपाल सरकार, कृषि व्यवसाय प्रवर्द्धन तथा तथ्याङ्क महाशाखा
१०	नेपाल सरकार, कृषि सूचना तथा सञ्चार केन्द्र
११	राष्ट्रिय कृषि अनुसन्धान तथा विकास कोष
१२	कृषि विकास बैंक
१३	साना किसान विकास बैंक
१४	नेपाल कृषि सहकारी केन्द्रीय संघ
१५	राष्ट्रिय सहकारी संघ
१६	नेपाल सरकार, व्यावसायिक कृषि विकास परियोजना
१७	कृषि सामग्री कम्पनी लिमिटेड
१८	कृषि तथा पशु विज्ञान विश्वविद्यालय
१९	बीमा समिति
२०	नेपाल उद्योग वाणिज्य महासंघ (कृषि उद्यम केन्द्र)
२१	नेपाल उद्योग परिसंघ
२२	नेपाल घरेलु तथा साना उद्योग संघ
२३	निक्षेप तथा कर्जा सुरक्षण निगम
२४	विश्व बैंक, नेपाल कार्यालय
२५	एशियाली विकास बैंक, नेपालस्थित प्रतिनिधि कार्यालय
२६	खाद्य तथा कृषि संगठन, नेपाल कार्यालय
२७	संयुक्त राष्ट्र संघीय विकास आयोजना, नेपाल कार्यालय
२८	अन्तर्राष्ट्रिय कृषि विकास कोष (IFAD), नेपाल कार्यालय
२९	अन्तर्राष्ट्रिय एकीकृत पर्वतीय विकास कोष (ICIMOD), नेपाल कार्यालय
३०	कृषि व्यवसायसँग सम्बन्धित व्यावसायिक संघका प्रतिनिधि
३१	स्थानीय विकास मन्त्रालय
३२	राष्ट्रिय योजना आयोग
३३	डेभलपमेण्ट बैंकर्स एसोसियसन

अनुसूची ४ : गोष्ठी व्यवस्थापन समिति

<u>क्र.सं.</u>	<u>पदाधिकारी तथा सदस्यहरू</u>	<u>जिम्मेवारी</u>
१	डेपुटी गभर्नर गोपालप्रसाद काफ्ले	संयोजक
२	कार्यकारी निर्देशक त्रिलोचन पंगेनी	सदस्य
३	कार्यकारी निर्देशक डा. मीनबहादुर श्रेष्ठ	सदस्य
४	उप-निर्देशक अशोककुमार पौडेल	सदस्य-सचिव

अनुसूची ५ : गोष्ठी व्यवस्थापन सचिवालय

<u>क्र.सं.</u>	<u>पद, नामथर</u>	<u>विभाग/कार्यालय</u>
१.	उप निर्देशक सीता घिमिरे	नेपाल राष्ट्र बैंक, गभर्नरको कार्यालय
२.	उप निर्देशक अशोककुमार पौडेल	नेपाल राष्ट्र बैंक, गभर्नरको कार्यालय
३.	सहायक निर्देशक रामप्रसाद राजभण्डारी	नेपाल राष्ट्र बैंक, गभर्नरको कार्यालय
४.	सहायक निर्देशक गणेशमान महर्जन	नेपाल राष्ट्र बैंक, गभर्नरको कार्यालय
५.	सहायक निर्देशक भागवत आचार्य	नेपाल राष्ट्र बैंक, गभर्नरको कार्यालय
६.	सहायक निर्देशक पदम राज जोशी	नेपाल राष्ट्र बैंक, गभर्नरको कार्यालय
७.	प्रधान सहायक सुन्दर खड्का	नेपाल राष्ट्र बैंक, गभर्नरको कार्यालय

